

Արման Ս. Եղիազարյան

Պատմ. գիտ. դոկտոր

ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ

Մաս Ա. Հայոց թագավորության վերելքը (953-966 թթ.)*

Բանալի բառեր - Ողորմած, թագավորություն, մայրաքաղաք, միասնություն, հզորություն, աղբյուր, գահակալություն, սպարապետ, երկրորդ անուն, թագադրություն:

Մուտք. Աշոտ Գ. Ողորմածի ժամանակը

Աշոտ Գ Ողորմած արքայի գահակալության ժամանակաշրջանը Բագրատունյաց թագավորության պատմության կարևորագույն պատմափուլերից է: Հորից՝ Աբաս թագավորից (929-953), նա ժառանգել էր քաղաքական ու հոգևոր առումներով միասնական ու հզոր մի թագավորություն, որն ընդգրկում էր Մեծ Հայքի հողերի մեծ մասը և տիրապետում էր տնտեսական մեծ ներուժի: Հայոց թագավորության գերակայությունը տարածվում էր նաև քրիստոնյա Այսրկովկասի վրա, և համապատասխանաբար՝ հայոց թագավորն էլ կրում էր **«շահնշահ հայոց և վրաց»** տիտղոսը:

Նման կարգավիճակի հասնելու համար Աբասը դժվարին ճանապարհ էր անցել, կարողացել էր չեզոքացնել Վասպուրականի թագավորների նկրտումները, վերականգնել Հայաստանի քաղաքական և հոգևոր-դավանանքային միասնությունը, զարկ տալ տնտեսության զարգացմանը, պարտության մատնել քրիստոնյա Այսրկովկասում գերակայության հասնելու պայքարում Բագրատունի արքաների՝ նախորդ 60 տարիների հիմնական ախոյանին՝ Աբխազաց թագավորությանը, ամրապնդել հայոց թագավորության անվտանգությունը¹: Եվ այնժամ, երբ գահն անցավ նրա որդուն՝ Աշոտին, սպասելի էր, որ թագավորության վերելքը շարունակվելու էր, իսկ միասնությունը՝ ամրապնդվելու: Առավել ևս, որ արտաքին վտանգն էլ, ի դեմս հարևան մահմեդական իշխանապետությունների, սկզբում այնքան էլ սպառնալից չէր:

Հիրավի, Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի ժամանակը աչքի է ընկնում Բագրատունյաց թագավորության քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյան-

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 11.08.2019:
1 Տե՛ս Եղիազարյան Ա., Աբաս Բագրատունի. թագավոր Հայոց, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2017, էջ 54-82:

Վե՛ր համահայկական հանդես ժԱժԷ՛ տարի. թիվ 3 (67), հուլիս-սեպտեմբեր, 2019

քի զարգացմամբ, որը պայմանավորված էր Աշոտ Երկաթի գահակալության բուռն պատմափուլից (914-929) հետո սկիզբ առած երկարամյա համեմատաբար խաղաղ իրադրությամբ: Ուստի անհրաժեշտ էր հզորության գազաթնակետին գտնվող թագավորությունը առաջնորդել ճիշտ ուղղությամբ՝ երկրի զարգացումը ծառայեցնելով նրա անվտանգության ամրապնդմանը և քաղաքակրթական ձեռքբերումներին: Հավանաբար Աշոտ Գ թագավորի գահակալության շրջանին առնչվող այդ պատմական անհրաժեշտությամբ էլ պայմանավորված է ժամանակակիցների ու հետագա սերունդների մեծ հետաքրքրությունը նրա անձի հանդեպ:

1. Աշոտ Գ-ի «Ողորմած» անվանումը

Աշոտ Գ թագավորը պատմագիտության մեջ հայտնի է որպես «Ողորմած»: Նա այդ մականունով հանդես է գալիս 12-13-րդ դդ. պատմիչների երկերում: Օրինակ՝ նրան այդպես են կոչում Մխիթար Անեցին («Աշոտ Ողորմածն, որդի Աբասայ»)², Կիրակոս Գանձակեցին («...հրամանաւ թագաւորին Աշոտայ, որ Ողորմածն կոչիր»)³ և Վարդան վարդապետը («Աշոտ..., Ողորմածն կոչեցեալ»)⁴: Մինչդեռ նրա ժամանակակից կաթողիկոս և հեղինակ Անանիա Մոկացին (հայոց կաթողիկոս՝ 941-967), ինչպես նաև նրա գահակալությունից կարճ ժամանակ անց՝ 10-րդ դ. երկրորդ կեսին և 11-րդ դ. սկզբին ապրած ու ստեղծագործած հեղինակ Ասողիկը նրան «Ողորմած» չեն անվանում: Անանիա Մոկացին, որն անձամբ էր առնչվել Աշոտ Գ-ին, նրան հիշատակում է որպես «...թագաւորն բարեպաշտ Աշոտ Հայոց Մեծաց...»⁵: Ասողիկն ընդհանրապես գրում է, թե «...զկնի Աբասայ թագաւորեաց Աշոտ որդի նորա, որ եւ Շահանշահ կոչիր»⁶: Այնուհետև հեղինակը գովաբանության մեջ նրան վերագրում է «ողորմածություն» և «ողորմություն»⁷: Ժամանակակից այլ աղբյուրներում նույն վիճակն է: Գրիչ Սիմեոնը 972/973 թ. հիշատակարանում Աշոտ Գ-ին կոչում է «Հայոց շահնշահ Աշոտ»⁸, իսկ Խաչիկ Ա կաթողիկոսի (973-992) կողմից Աշոտ Գ-ի՝ Նախավկայի վանքին նվիրած կալվածքների վերաբերյալ կազմած 976 թ. հաստատության գրում (կոնդակ) ասված է, որ այն գրվել է «...հայոց թագաւոր Աշոտ, հորջոր-

2 Մխիթար Անեցի, Մատենան աշխարհավիպ հանդիսարանաց, աշխատասիրութեամբ Հ. Գ. Մարգարյանի, Եր. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, էջ 67:

3 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց (աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի), Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961, էջ 87:

4 «Հուլարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, ի Սուրբ Ղազար, 1862, էջ 89:

5 «Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեանն տանն Աղունից որ ընդ ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն», «Մատենագիրք Հայոց», ժ. հատոր, ժ. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, ԵՊՀ հրատ., 2009, էջ 273:

6 Ստեփանոս Տարսնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», ժե. հատոր, ժ. դար, Պատմագրութիւն, գիրք Բ., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 755:

7 Նույն տեղում:

8 «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քեթօնուկը)», աշխատասիրութեամբ՝ Պ. Մուրադեանի, Ս. Էջմիածնի, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2007, էջ 55: Տե՛ս նաև Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. Ա. (Ե. դարից մինչև 1250 թ.), Անթիլիաս, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, 1951, էջ 125:

ջեալ անուամբ՝ բարեպաշտ եւ մեծ Շահանշահի» օրոք⁹, ասել է թե՛ Աշոտ Գ-ն կոչվում էր «բարեպաշտ և մեծ շահնշահ»: Աշոտ Գ-ի դուստր Հռիփսիմեն հոր մահից կարճ ժամանակ անց՝ 981 թ., նրան անվանում է «բարեպաշտ թագավոր Աշոտ Շահնշահ»¹⁰: Ակնհայտ է, որ կենդանության օրոք Աշոտ Գ-ն բնորոշվել է հիմնականում «բարեպաշտ» մակդիրով:

«Ողորմած» մականվան առաջին կիրառումները հանդիպում են Աշոտ Գ-ի մահից հետո: Մասնավորապես Սմբատ Բ-ի՝ 979 թ. թվագրվող կոնդակում նշվում է. «...են՝ Սմբատ Բագրատունի թագաւոր Հայոց, թոռն Տիեզերակալ եւ մեծ թագաւորին Սմբատայ որդոյ թագաւորին Աշոտոյ Ողորմածն կոչեցելոյ... (ընդգծումը մերն է-Ա.Ե.)»¹¹: Աշոտ Գ-ի մյուս որդի Գուրգեն-Կյուրիկեն կոչված է «...Գաւրգէն թագաւոր, Շահնշահի որդի Աշոտոյ Ողորմածի»¹², իսկ նրա տապանաքարին (Սանահին, 989 թ.) գրված է. «Այս է հանգիստ Գորգէնա Բագրատունո շահանշահի, որդի Աշոտոյ Ողորմածի (ընդգծումը մերն է-Ա.Ե.)»¹³:

Ավելի ուշ շրջանում հանդիպում է «...բարեպաշտ թագաւորն Աշոտ, որ մականուամբ Ողորմած կոչեցաւ»¹⁴ արտահայտությունը, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ թագավորին տրված «բարեպաշտ» մակդիրի և «ողորմած» մականվան համադրման փորձ:

Հստակեցնելով Աշոտ Գ-ին տրված որակումների և անվանումների հետագիծը՝ կարող ենք նշել, որ կենդանության օրոք Աշոտ Գ-ն հիմնականում հայտնի է որպես «բարեպաշտ», և միայն մահից հետո է, որ նրան կոչել են «Ողորմած» մականունով՝ թերևս հաշվի առնելով աղքատների, հիվանդների ու անդամալույծների նկատմամբ նրա ողորմած վերաբերմունքը:

Ուստի պատահական չէ, որ Աշոտ Գ-ի բարեպաշտությունը և կատարած ողորմածությունները հիմք հանդիսացան, որ նա դասվի Հայ եկեղեցու սրբերի շարքը, իսկ նրա վարքը ներմուծվի «Յայսմաւորք»¹⁵:

Պետք է հատկապես շեշտել, որ Աշոտի «Ողորմած» կոչվելը, ինչպես նաև պատմիչների՝ նրան հիմնականում հենց այդ համատեքստում ներկայացնելը, երբեմն ստիպում են մտածել, որ նա աչքի է ընկել բացառապես բարեգործական գործունեությամբ: Ավելին՝ Ասողիկի նկարագրությունն ընդհանրապես նրան ներկայացնում է որպես աշխարհիկ խնդիրներից հեռացած և միայն երկնային արքայության հույսով ապրող միապետի: Ըստ Ասողիկի՝ «Այս Աշոտ խաղաղասէր բարուք կալեալ զաշխարհս Հայոց՝ խոնարհութեամբ եւ ողորմածութեամբ զանցոյց զամենեքումբք, վասն զի զգոնջացեալսն եւ զկաղսն եւ զկոյրսն հաա-

9 Տէր-Վարդանան Գ., Սահակեան Զ., Խաչիկ Ա. Արշարունի կաթողիկոսի 976 թուականի կոնդակը՝ տրուած Դարաշամբի սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքին, «Էջմիածին», 2012, N 7, էջ 98:

10 «Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1839 թ.թ.)», պրակ I, առաջաբանով, ծանոթագրություններով և բառարանով: Կազմեց՝ Հար. Աբրահամյան, Եր., Մատենադարան, 1941, էջ 9:

11 «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քեթօռկը)», էջ 67:

12 Նոյն տեղում, էջ 66:

13 Տէն Ղաֆադարյան Կ., Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1957, էջ 24, 171:

14 «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քեթօռկը)», էջ 56:

15 Տէն Մաթևոսյան Կ., Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 1997, էջ 12:

քէր առ ինքն եւ բարձակից ինքեան առնելով ի խրախճանութիւնսն (ընդգծումը մերն է - Ա.Ե.) գոմանս ի նոցանէ իշխանս եւ իշխանաց իշխանս եւ կիրապաղատս անուանէր եւ զբաւանոյր նոքաւք. եւ զքոսն կարմիր եւ զվէրս նոցա առաջի աչաց իւրոց փոխանակ զարդուց եւ ականց փայլելոց համարէր: Այլ եւ զբաժակն իւր թագաւորական ըմպելեալք մատուցանէր նոցա, եւ յորժամ թարախ վիրաց նոցա խառնէր ընդ գինւոյն, յայնժամ զմնացորդս նոցա առեալ ինքն ճաշակէր: **Եւ այնքան առատաձեռնութեամբ բաշխէր կարատելոց՝ մինչեւ ի մահուն իւրոյ ոչ լինել դրամ մի ի գանձատան նորա** (ընդգծումը մերն է - Ա. Ե.) այլ եւ զկապուտ զարդուցն եւ զբազմականացն եւ որմոց տայր կարատելոց: **Եւ քաւեաց զմեղս իւր ողորմութեամբ եւ գթով տնանկաց** (ընդգծումը մերն է- Ա. Ե.)»¹⁶: Փաստորեն, ըստ պատմիչի՝ Աշոտ Գ-ն, մի կողմ թողած պետական գործերը, զբաղված էր բացառապէս հաշմանդամների, հիվանդների ու աղքատների հոգսերով՝ նրանց բաժանելով պետական գանձարանի գումարները այն աստիճան, որ նրա վախճանի պահին այնտեղ նույնիսկ մեկ դրամ էլ չէր մնացել: Ավելին, թագավորը նաև իբրև թե աջ ու ձախ տիտղոսներ ու կոչումներ էր շնորհում նույն այդ հաշմանդամներին, հիվանդներին ու աղքատներին՝ դրանով իսկ, փաստորեն, արժեզրկելով դրանք:

Աշոտ Գ թագավորի գործունեության ճանաչողության առումով թերևս առավել կարևոր է Անանիա Մոկացու նկարագրությունը, քանի որ նա Աշոտ Գ-ի ժամանակակիցն էր ու անձամբ էր առնչվել նրա հետ: Նա Աշոտ Գ-ին ներկայացնում է հետևյալ կերպ. «**հանճարեղ եւ իմաստուն, այր գեղեցկատեսիլ, կրանաւորասէր եւ ուղղադատ, ահարկու աւագակաց եւ չարագործաց, եւ սիրիչ սրբոց** (ընդգծումը մերն է- Ա. Ե.), եւ թագ պարծանաց սրբոյ Լուսաւորչի աթոռոյս: Մանաւանդ, գոյ ասել՝ թէ ի վէի շառափղէ զարմանալի պտուղ, եւ **հաւր սքանչելոյ զարմանալի արարեալ մտաւք յաստուածային տառիցն, համարէն մարմնովն ամենեւին վայելուչ եւ կրկին խաղաղասէր: Վասն զի շարժեաց, սանձեաց, նահանջեաց զարտաքին թշնամիս յիրաքանչիւր կարգի** (ընդգծումը մերն է- Ա. Ե.)»¹⁷: Անանիա Մոկացին այդպիսով ներկայացնում է մի անձի, որն արդարադատ էր ու չափավոր վարքի տեր, բարեհաճ կրոնավորների նկատմամբ, խաղաղասեր էր, բայց անհրաժեշտության դեպքում պատերազմում էր՝ պարտության մատնելով ու հետ մղելով արտաքին թշնամիներին: Այստեղ ներկայացված անձը էապես տարբերվում է Ասողիկի ներկայացրածից:

Մյուս հեղինակներից Վարդան վարդապետի տեղեկությունը նման է Ասողիկի ավանդածին¹⁸:

Պատահական չէ, որ նման տեղեկությունների պայմաններում հետազոտողների տեսակետներն էլ խիստ տարբերվում են իրարից: Օրինակ՝ Ա. Գրենը համարում էր, որ **Աշոտ Գ-ի թագավորությունը եղել է եկեղեցու թագավորության շրջան**, թագավորը քաղաքական բնույթի որևէ գործով աչքի չի ընկել: Ըստ որում՝ Ա.

16 Ասողիկ, էջ 755:

17 Անանիա Մոկացի, էջ 268:

18 Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 89:

Գրենը կարծում է, որ Աշոտ Գ-ն զբաղված էր ողորմածությամբ և ժամանակն անցկացնում էր աղքատների, հիվանդների և անդամալույծների հետ այն պատճառով, որ մոտենում էր հազարամյակի ավարտը, և բոլորը սպասում էին անեղ դատաստանին¹⁹: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, հակառակը, կարծում էր, որ Աշոտ Գ-ն «**քաղաքական մեծ ընդունակություն ցուցաբերեց, իսկ վանքերի նկատմամբ նրա ողորմած լինելը**²⁰ բխում էր եկեղեցուն իրեն ենթարկելու ձգտումից (ընդգծումը մերն է -Ա.Ե.)»²¹:

Անկասկած հենց Անանիա Մոկացու նկարագրությունն է, որ առավել մոտ է ճշմարտությանը, թեև գովաբանության մեջ նրա կերպարը կարծես կրկին չափազանցված է: Սակայն պետք է հիշել, որ Աշոտ Գ-ն հույժ հավատացյալ անձ էր, և դա արտահայտվում էր նրա գործերում: Մասնավորապես՝ Աշոտաշեն պարիսպների շինարարության ժամանակ (կառուցվել է 964/965 թ.) նա աշտարակներում մատուռներ կառուցել տվեց, իսկ երկրում զարկ տվեց եկեղեցաշինությանը²²: Աշոտ Գ-ի կին Խոսրովանույշը այդ հարցերում աջակցում էր նրան²³:

Ուստի միանգամայն ճիշտ է Լեոն, երբ գրում է, թե, չնայած իր բարեգործական հակումներին, Աշոտ Գ-ն այնպիսի տիրակալ չէր, որ միայն բարեգործությամբ զբաղվեր և պետական կարիքները մոռացության տար²⁴:

2. Աշոտ Գ-ի գահակալության սկիզբը

Պատմագիտության մեջ ամբողջապես լուսաբանված և ներկայացված չէ Աշոտ Գ-ի պատմությունը՝ գահակալությունից առաջ և նույնիսկ դրա ընթացքում: Այդ առումով կարևոր է հիշել Աշոտ Երկաթի օրոք տեղի ունեցած մի կարևոր իրադարձություն: 918 թ. Աբաս Բագրատունին Երազգավորսում դավադրություն կազմակերպեց Աշոտ Երկաթի դեմ, բայց վերջինս, նախօրոք տեղեկանալով, արագորեն հեռացավ այնտեղից՝ իր հետ տանելով Աբասի որդուն²⁵: Տեղեկությունների բացակայության պատճառով դժվար է ասել, թե Աբասի հատկապես որ որդին էր Աշոտ Երկաթի հետ: Սակայն պատմական այս դրվագում Աբասի ավագ որդի Աշոտի մասնակցությունը խիստ հավանական է:

Աշոտը Աբաս Բագրատունու գահակալության շրջանում զբաղեցրել է հայոց իշխանաց իշխանի պաշտոնը: Ըստ Անանիա Մոկացու՝ Աբասի մահից հետո «Եւ յաջորդէ զաթոռ թագաւորութեանն նորին որդի տէր Աշոտ, Հայոց իշխան»

19 Տե՛ս Грен А., Династия Багратидов в Армении, «Журнал министерства народного просвещения», часть ССХС, С.Петербург, 1893, ноябрь, էջ 105, 111:

20 Ինչպես տեսանք, ըստ պատմիչի՝ Աշոտ Գ-ն ողորմած էր աղքատների, անդամալույծների և հիվանդների նկատմամբ:

21 Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1965, էջ 170:

22 Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 89-90:

23 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90:

24 Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու, հատ. Բ, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1967, էջ 581:

25 Տե՛ս «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրափսանակերտոցոյ Պատմություն Հայոց», «Մատենագիրք Հայոց», հատ. ԺԱ., Ժ. դար, Պատմագրութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, ԵՊՀ հրատ., 2010, էջ 544-545:

աց իշխան (ընդգծումը մերն է-Ա.Ե.)»²⁶: Այդ պաշտոնը Բագրատունի առաջին չորս թագավորների օրոք (Աշոտ Ա, Սմբատ Ա, Աշոտ Բ, Աբաս՝ 887-953 թթ.) զբաղեցրել են հիմնականում արքայական տան այն անդամները, որոնց ժառանգաբար անցնելու էր հայոց գահը²⁷: Մինչ թագավորելը Աշոտը երկար ժամանակ եղել է հոր ուղեկիցը երկրի կառավարման գործում: Պատահական չէ, որ Անանիա Մոկացին մոտ 949 թ., կապված Կապանի Ջվանշեր իշխանի ապստամբության հետ, շտապում էր Շիրակ՝ «ի հանդիպումն բարերջանիկ եւ վեհի մեծի արքային Աբասայ Հայոց թագավորին եւ Աշոտի իշխանաց իշխանի նորին որդոյ»²⁸: Կարելի է եզրակացնել, որ առնվազն Աբասի գահակալության վերջին տարիներին Աշոտը ակտիվորեն մասնակցում էր պետության կառավարման գործին, ուստի կաթողիկոսն էլ գնում էր հանդիպելու ինչպես արքային, այնպես էլ նրան:

953 թ. գահ բարձրանալով՝ Աշոտ Գ-ն թագավորել է 25 տարի: Ըստ Ասողիկի՝ «**Եւ զկնի Աբասայ թագաւորեաց Աշոտ որդի նորա, որ եւ Շահանշահ կոչիւր՝ ամս ԻԵ** (ընդգծումը մերն է - Ա.Ե.): Եւ Մուշեղ եղբայր նորա առ նովաւ թագաւորեաց ի Կարս»²⁹:

Ի սկզբանէ արձանագրենք, որ **Աշոտ Գ-ի գահակալության սկիզբը հայկական սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների սակավության պատճառով ոչ միայն մշուշոտ է, այլև զգալի չափով վիպականացված**: Ինդիրն այն է, որ Մ. Չամչանցի կողմից նրա գահակալության առաջին երեք տարիների վերաբերյալ ներմուծվել է մի պատմություն, որը հետագա հետազոտողների մի մասը վերաշարադրել է, բայց աղբյուրներում հիմնավորող փաստեր չգտնելով՝ հղումը տվել Մ. Չամչանցին³⁰: Վերջինս գրում է, որ Աբաս արքայի մահվան լուրն առնելով՝ թշնամիները սկսեցին ասպատակել Հայաստանը՝ ստիպելով շատերին լքելու իրենց տները և ապաստանելու անմարդաբնակ վայրերում, անմատուց լեռներում, իսկ շատերն էլ հեռացան երկրից: Աշոտ Գ թագավորը իր հորեղբայր Աշոտ Երկաթի նման զինավառ դուրս եկավ թշնամիների դեմ: Նա երկու հազար զինվորով եկավ Շիրակ գավառը: Այնտեղ նա դետեր ուղարկեց երկրի տարբեր կողմերը: Այնուհետև նա զորքը բաժանեց երկու մասի և երեք տարի կռվում էր թշնամիների դեմ: Նրա այս քաջությունը տեսնելով՝ նրա շուրջն էին հավաքվում կորովի հայորդիները: Աշոտ Գ-ի զորքի թիվն ի վերջո հասնում է 55 հազարի: Նրանց վրա սպարապետ կարգվեց

26 **Անանիա Մոկացի**, էջ 268:

27 Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Հայոց իշխանաց իշխանը Բագրատունի առաջին արքաների օրոք, «Վեմ», 2014, N 1, էջ 62-74:

28 **Անանիա Մոկացի**, էջ 268:

29 **Ասողիկ**, էջ 755: Այս տեղեկության հիման վրա, հավելյալ այն, որ Աշոտ Գ-ն 961 թ. հեռացել էր Կարսից ու հաստատվել Անիում, հետազոտողները կարծել են, որ Կարսի թագավորությունը ստեղծվել է նույն այդ թվականին կամ քիչ անց: Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Անի մայրաքաղաք, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1988, էջ 22: «Հայ ժողովրդի պատմություն», Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հատ. III, 1976, էջ 95: Սակայն առավել հավանական է, որ այդ իրադարձությունը տեղի ունեցած լինելը 974 թ. կամ քիչ անց, ուստի դրան կանդաղադանանք հետազոտության երկրորդ մասում:

30 Տե՛ս, օրինակ, «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. III, էջ 52:

Մարզպետունյաց տոհմից Գևորգ իշխանի որդին՝ Գոռը, որը ինքն էլ ժողովելով 25 հազար զինվոր՝ հայոց բանակի թիվը հասցրեց 80 հազարի³¹:

Մ. Չամչյանցի այս պատումը սկզբնաղբյուրներում հիմնավորում չի գտնում: Ավելին, Աշոտ Գ-ի 80 հազար զինվոր ունենալու տեղեկությունը, ինչպես նաև Մարզպետունի տոհմանունը հուշում են, որ ներկայացվածը հիմնված է Մատթեոս Ուռհայեցու երկու տարբեր տեղեկությունների վրա՝ «**և բանակ հարեալ ի Հարքայ գաւառին արք իբրև ութսուն հազար**»³² և «**ժողով արար զօրապետն Հայոց զմարզպետական գունդն** քառասուն և հինգ հազար արանց քաջաց (ընդգծումները մերն են- Ա. Ե.)»³³:

Այստեղ նաև նկատենք, որ Մարզպետունի տոհմը ևս, ելնելով աղբյուրներում նրա բացարձակապես հիշատակված չլինելու և Մ. Չամչյանցի գրքում առաջին անգամ հայտնվելու իրողությունից, դարձյալ Մ. Չամչյանցի ստեղծագործության հետևանքն է՝ բխեցված «մարզպետական գունդն» բառակապակցությունից: Ինչ վերաբերվում է իբրև թե Գոռի հայր Գևորգին, ապա նրան, առանց տոհմանունը նշելու, հիշատակում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ 20 զինվորով Ատրպատականի ամիրայության զորավար Բշրի հազար հոգուց բաղկացած ասպատակի վրա հարձակվելիս և փախուստի մատնելիս³⁴: Նրան առաջինը Մարզպետունի է համարել Մ. Չամչյանցը³⁵:

Կ. Մաթևոսյանը անդրադառնալով Մարզպետունի տոհմի՝ Մ. Չամչյանի հորինվածքը լինելուն, սկզբում գրում է, որ Մատթեոս Ուռհայեցին Գոռ անունը չի հիշատակում, այն ենթադրել է Մ. Չամչյանցը, թերևս «զմարզպետական գունդն» բառակապակցության եղծված լինելու պատճառով: Դրանից Մ. Չամչյանցը «բխեցրել» է ոչ միայն Գոռին, այլ նաև տոհմանուն՝ Մարզպետունի, որն էլ հետագայում շաղկապվեց Գևորգ իշխանի անվանը, իսկ Մուրացանի «Գևորգ Մարզպետունի» պատմավեպի հրատարակությունից հետո դարձավ անվիճելի ու մուտք գործեց նույնիսկ սկադեմիական գրականություն ու դասագրքեր³⁶:

Հետագայում՝ Սամվել Անեցու նոր հրատարակության ժամանակ, ձեռագրերից մեկում Կ. Մաթևոսյանը հանդիպել է Գոռ անվանը («Աշոտ զորանայ յիշխանութեամբ ի ձեռն բանակին ՂԲ (90 000) արանց, որոյ գլուխ էր զաւրաւարն Գոռ»³⁷), որի պատճառով, ենթադրելով, որ հենց այդ ձեռագրից էլ օգտվել է Մ. Չամչյանցը, գրում է. «...Գոռ անունը կարծես դուրս է գալիս վիճարկման դաշտից, բայց այնտեղ դեռ մնում է (վիճարկելի - Ա. Ե.) աղբյուրներում չհանդիպող «Մարզպետ-

31 Տե՛ս **Չամչյանց Մ.**, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ՛ աշխարհի մինչև ցամ 1784, Վենետիկ, ի Ս. Ղազար, հատ. Բ, 1785, էջ 836-837:

32 **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, գրաբար բնագիրը **Մ. Մելիք-Աղամյանի** և **Ն. Տեր-Միքայելյանի**, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները **Հ. Բարթիկյանի**, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1991, էջ 22:

33 Նույն տեղում, էջ 8:

34 Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, 2010, էջ 576-577:

35 Տե՛ս **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 811:

36 Տե՛ս **Մաթևոսյան Կ.**, Հավուց թառի վանքը, Եր., «Մուղնի» հրատ., 2012, էջ 16-18: Տե՛ս նաև նույնի՝ «Անի-Շիրակի պատմության էջեր» (Խողվածների ժողովածու), Եր., հեղինակային հրատ., 2010, էջ 122, ծան. 35: Տե՛ս նաև **Մանուչարյան Ա.**, Պահլավունիների ծագումն ու բարձրացումը, «Հանդես ամսօրեայ», 2011, N 1-12, էջ 297-298:

37 **Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ**, Ժամանակագրութիւն (Աղամից մինչեւ 1776 թ.), աշխատասիրությամբ՝ **Կ. Մաթևոսյանի**, Եր., «Նաիրի» հրատ., 2014, էջ 175:

ունի» տոհմանունը»³⁸: Թեև դա էլ կասկածելի է, քանի որ եթե Մ. Չամչյանցը այդ ձեռագրից է օգտվել, ապա պետք է ներկայացնեք միայն զորապետի Գոռ անունը, բայց ներկայացրել է նաև Մարզպետունի տոհմանունը, որն այնտեղ չկա: Մինչդեռ այդ ձեռագրի առումով, հաշվի առնելով դրա եզակիությունը, լիովին հավանական է Կ. Մաթևոսյանի ավելի վաղ հայտնած այն կարծիքը, թե «ենթադրելի է, որ Մ. Չամչյանի օգտագործած ձեռագրում «զմարզպետական գունդն» ձևակերպման երկրորդ բառը եղծված է եղել և կարդացվել «զմարզպետական գոռն»³⁹»: Փաստորեն նրա ենթադրությունը եղել է խիստ իրատեսական:

Նշված առումով հետաքրքրական է, որ Հ. Աճառյանը Գոռ Մարզպետունու համար չի կարողացել հայտնաբերել աղբյուրային որևէ հղում և որպես աղբյուր նշել է միայն Մ. Չամչյանցի ու Մ. Օրմանյանի աշխատասիրությունները (**Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 837, **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում, հատ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1912, սյուն 1108)⁴⁰: Ըստ որում Մ. Օրմանյանը սկզբում միայն գրում է՝ «Մարզպետունի կոչում (ՉԱՄ. Բ. 811) յոմանց»⁴¹, իսկ այնուհետև պնդում, թե իբր «(գունդը) Մարզպետական կոչում է Գեորգի որդի Գոռ Մարզպետունիի անունէն, որ գլխատր հրամանատարն էր»⁴²: Այսինքն՝ Մ. Օրմանյանն էլ հարցի լուծման մեջ առանձնապես չի խորացել:

Նույն կերպ Հ. Աճառյանը որևէ աղբյուրային հղում չի գտել նաև Գևորգ Մարզպետունու անվան համար: Այդ անվան ներքո նա ներկայացրել է Հովհաննես Դրասխանակերտցու վերոհիշյալ Գևորգ իշխանին⁴³:

Հետաքրքիր է այն, որ եթե Գոռ Մարզպետունին հորինված անձ է, ապա ո՞վ է Մատթեոս Ուռհայեցու հիշատակած «զորապետն Հայոց»-ը Աշոտ Գ-ի գահակալության շրջանում, որը Հ. Բարթիկյանի դիպուկ թարգմանությամբ՝ ընկալելի է որպես «հայոց սպարապետ»⁴⁴: 976 թ. թվագրված Աշոտ Գ արքայի կողմից Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքին նվիրած կալվածքների ընծայագրում վկայակոչված են մի շարք մեծամեծեր, որոնցից մեկը «մեծ Ապլղար[իա] սպարապետ»-ն⁴⁵ է: Նույն թվականին Խաչիկ կաթողիկոսի կողմից Աշոտ Գ-ի՝ Նախավկայի վանքին նվիրած կալվածքների վերաբերյալ կազմած հաստատության գրում (կոնդակ) այդ անձը կոչված է միայն «Ապլղարիա»⁴⁶: Արդեն 981 թ. նույն

38 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 380, ծան. 186:

39 Տե՛ս **Մաթևոսյան Կ.**, Հավուց թառի վանքը, էջ 17: Նա հավանական է համարում, որ սխալ ընթերցումը կարող էր տեղի ունենալ «գունդն» բառի տողադարձման ու տողավերջի այդ հատվածի մաշվածության պատճառով: Տե՛ս նույն տեղում, ծան. 31:

40 Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Ա, ցուցակ 1, Եր., Պետական համալսարանի հրատ., 1942, էջ 488:

41 **Օրմանեան Մ.**, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմութեամբ, հատ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, հրատ. **Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան**, 1912, § 731:

42 Նույն տեղում, § 765:

43 Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, նշվ. աշխ. էջ 458:

44 **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 8-9:

45 «Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1839 թ.թ.)», պրակ 1, էջ 4:

46 **Տէր-Վարդանեան Գ., Սահակեան Զ.**, Խաչիկ Ա. Արշարունի կաթողիկոսի 976 թուականի կոնդակը՝ տրուած Դարաշամբի սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքին, էջ 100: Պետք նշել, որ կոնդակում «Ապլղարիա» իշխանի Հայոց և Կրաց» հատվածը խեղաթյուրված է: Նախապես եղել է հետևյալ ձևով. «...վկայութեամբ իշխանաց իշխանի (այս բառը հավելյալ է - Ա. Ե.) Հայոց և Կրաց՝ մեծին Ապլղար[իա] սպարապետին և Վասակայ իշխանին Սինեաց» և այլոց («Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր

Նախավկայի վանքին Աշոտ Գ-ի դուստր Հռիփսիմեի տված կալվածական ընծայագրի խեղաթյուրված տեքստում նշված է «Վասալա (?) իշխանին Վրաց (?), որդոյն Ապլղարիպայ»⁴⁷, այսինքն՝ Ապլղարիպան արդեն վախճանվել էր:

Ապլղարիպ (Աբլղարիբ) անունը տարածված էր հատկապես Պահլավունիների տոհմում⁴⁸: Կարելի է վարկածային բնույթի ենթադրություն կատարել, որ, ի տարբերություն ընդունված այն տեսակետի, թե Պահլավունյաց տոհմի ներկայացուցիչները որպես սպարապետ են հանդես եկել Սմբատ Բ-ի շրջանից⁴⁹, Աշոտ Գ թագավորի օրոք Հայոց սպարապետի պաշտոնը արդեն տրվել էր Պահլավունիների տոհմի ներկայացուցիչ Ապլղարիպին: Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ Պահլավունիները Բագրատունյաց թագավորության մեջ սկսել են ակտիվ գործունեություն ծավալել խնդրո առարկա շրջանում⁵⁰, բայց նաև լիովին հավատ ընծայելով Գևորգ ու Գոռ Մարզպետունիների մասին պատմող Մ. Չամչանցին՝ Ա. Մանուչարյանը անձնանունների ստուգաբանության հիմքով փորձում է Պահլավունիների նախահայր Արտակին նույնացնել Գևորգ Մարզպետունուն, իսկ Ապուղամբ Պահլավունուն՝ Գոռ Մարզպետունուն⁵¹: Պահլավունիներին առնչվող հարցի քննությունը թողնելով մեկ այլ հետազոտության՝ կարող ենք արձանագրել, որ Աշոտ Գ-ի օրոք հիշատակվում է Ապլղարիպ Պահլավունի սպարապետը, որն էլ, հավանորեն, Մատթեոս Ուռհայեցու հիշատակած «Ջորապետն Հայոցն» է:

Քանի որ խոսվեց հայոց սպարապետի մասին, տեղին է պարզաբանել նաև 961 թ. Անիի մայրաքաղաք հռչակման արարողության մասին Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկության այն հատվածը, որտեղ պատմիչը հաղորդում է, որ «...**ժողով արար զօրապետն Հայոց զմարզպետական զունդն քառասուն և հինգ հազար արանց քաջաց, զատ ի յարքունական գնդէն**»⁵²: Դատելով «զատ ի յարքունական գնդէն» («բացի արքունական գնդից») տեղեկությունից՝ կարելի է հստակեցնել, որ հայոց թագավորության բանակը բաժանվում էր երկու մասի՝ արքունական և մարզպետական գնդերի: Վերջինս իրենից ներկայացնում էր Բագրատունի արքային ստորակա թագավորությունների ու իշխանությունների (Սյունյաց, Լոռու, Կարսի, Վասպուրականի, Անձնացյաց և Սասունի) զորքերի համախումբը: Քանի որ, ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու՝ Աշոտ Գ-ն 974 թ. «...բանակ հարեալ ի Հարքայ գաւառին արք իբրեւ ութսուն հազար (ընդգծումները

(976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1839 թ.թ.)», արվա I, էջ 4): Այդ ձևը պահպանվել է մեկ այլ ընծայագրում. «...վկայութեամբ մեծի իշխանացն Հայոց, ...որդոյն Ապլղարիպայ»: Նույն տեղում, էջ 10:

47 Նույն տեղում:

48 Տե՛ս **Մաթևոսյան Կ.**, Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր մագիստրոս, Եր., «Մուղնի» հրատ., 2015, էջ 19, 39, 45 և այլն: Տե՛ս նաև **Ալիմեան Ն.**, Պահլավունի եւ Լամբրոնի Հեթմեանց ազգաբանությունը: Ա. Պահլավունիք, «Հանդէս ամսօրեայ», 1954, N 1-6, էջ 17-18, 21: Ժամանակակից մեկ այլ Ապլղարիպի՝ Անձնացյաց սպարապետի, հիշում է Մատթեոս Ուռհայեցին: Տե՛ս **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 36:

49 Տե՛ս **Հարությունյան Հ.**, Հայաստանը IX-XI դարերում, Եր., Հայաստանի պետական հրատարակչություն, 1959, էջ 115-116:

50 Արդեն 981 թ. Կոչի վիճարկում Գրիգոր Պահլավունին հիշատակված է որպես սպարապետ: Տե՛ս «Վիճական տարեգիր. ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց», կազմյաց **Կ. Կոստանեանց**, ՍՊԲ, Տպարանն Գիտութեանց Ճեմարանի Կայսերականի, 1913, էջ 9:

51 Տե՛ս **Մանուչարեան Ա.**, Պահլավունիների ծագումն ու բարձրացումը, էջ 297-304:

52 **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 8:

մերն են- Ա. Ե.)»⁵³, հայոց բանակի թվաքանակը 80 հազարից ավելի էր, քանզի Հարքում բանակած զորքում վստահաբար ընդգրկված չէին սահմանապահ (նաև բերդապահ) զորամիավորումները: Ընդհանուր առմամբ, կարելի է ենթադրել, որ հայոց թագավորության բանակի թվաքանակը Աշոտ Գ-ի օրոք կազմում էր 90-100 հազար զինվոր, որի գրեթե կեսը կազմում էր արքունական գունդը:

Աշոտ Գ Բագրատունու թագավորության առաջին տարիների իրավիճակը հստակեցնելուն նպաստում է արաբական աղբյուրներից մեկը, ըստ որի՝ մոտ 953 թ. «Վրաստան նահանգի և Հայաստանի այլ մասերի վրա կար մի թագավոր, որի անունն էր Աշութ իբն ալ-Աբբաս (իմա՛ Աշոտ Գ՝ որդի Աբասի- Ա. Ե.) և Շահնշահ տիտղոսն էր կրում: Սա փորձեց պաշարել Դվինը և նրա ժողովրդի դեմ կռվել: Ջորք հավաքեց հայերից, լեզգիներից և այլ անհավատներից 30 հազար մարդկանց և իջավ նրան (Դվինի) մոտիկ մի վայրում, որը կոչվում էր Նաուարդ»⁵⁴: Նա ցրեց իր զորքը, որպեսզի այրեն բերքը, քանդեն շեները (ընդգծումը մերն է - Ա. Ե.)»⁵⁵: Սակայն Դվինի մատուցներում Աշոտ Գ-ի զորքը պարտություն է կրում:

Արաբական աղբյուրի այս տեղեկությունը հույժ կարևոր է, քանի որ բացահայտում է այլ արժեքավոր իրողություններ ևս: Փաստորեն Աշոտ Գ-ի գերիշխանության ներքո էր գտնվում Վիրքը, ինչից բացի նա ծանրակշիռ դիրք ուներ կովկասյան լեռնականների շրջանում, որի վկայությունն էր լեզգիների զորքի մասնակցությունը Դվինի ազատագրման գործողությանը: Բացի այդ, պարզվում է, որ գահակալության հենց սկզբից նա կրում էր «շահնշահ» տիտղոսը: Հայտնի է, որ Բագրատունիների մեջ առաջինն այն կրել է Աշոտ Երկաթը⁵⁶, իսկ Աբաս թագավորն այդ տիտղոսով չի հիշատակվում: Սակայն անհնար է, որ նոր միայն գահին բազմած Աշոտ Գ-ն ինքնուրույնաբար հասած լիներ թե՛ հայոց ու վրաց թագավորի կարգավիճակին և թե՛ շահնշահ տիտղոսին, ուստի միակ հավանական եզրակացությունն այն է, որ նա այն ժառանգել էր հորից՝ Աբաս թագավորից, որը թեև այդ տիտղոսով չի հիշատակվում, բայց իրականում կրել է այն⁵⁷:

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը հավանական է համարում, որ Աշոտ Գ-ն առաջին անհաջողությունից հետո Դվինին տիրելու նոր փորձ կատարած լիներ: Նա այդ տեսակետի հիմքում դնում էր Շամբիձորի (Դարաշամբի) Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքին կալվածքներ շնորհելու մասին Աշոտ Գ թագավորի՝ 976 թ. ընծայագրի⁵⁸, Խաչիկ կաթողիկոսի՝ այդ ընծայագրի հաստատության գրի (976)⁵⁹, Աշոտ Գ-ի դուստր Հռիփսիմեի՝ Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքին տված 981 թ. ընծայագրի⁶⁰ և

53 Նույն տեղում, էջ 22:

54 Ըստ Վ. Մինորսկու՝ Նորբերդ: Տե՛ս Minorsky V., Studies in Caucasian History, London, "Taylor's Foreign Press", 1953, էջ 25, N 3.

55 Տեր-Ղևոնդյան Ա., Մունաջջիմ-Քաշիի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շադդադյանների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, N 6, էջ 477:

56 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 551:

57 Տե՛ս Եղիազարյան Ա., Աբաս Բագրատունու թագավոր Հայոց, էջ 79-80:

58 Տե՛ս «Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1839 թ.թ.)», պրակ I, էջ 3-5:

59 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5-8:

60 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 9-11:

966 թ. թվագրվող մի հիշատակագրի տվյալները, ըստ որոնց՝ Աշոտ Գ-ն զորքով եկել էր Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքը և նվիրել կալվածքներ, որոնք գտնվում էին Ոստան գավառում, Նախճավանում և Աղրպատականում: Այդ տեղեկությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանը համարում է «հեռավոր և աղավաղված արձագանքն ինչ-որ պատմական իրադարձության»⁶¹:

Նրա տեսակետը հետագայում զարգացրեց Բ. Հարությունյանը՝ բացահայտելով, որ Աշոտ Գ-ին հաջողվել էր իրեն ենթարկել Երասխ գետի հովտի ամիրայություններին և թագավորության սահմաններն ընդարձակել մինչև Սալմաստ, Ջարևանդ, Մարանդ և Դարաշամբ⁶²: Այդ իրադարձությունը նա թեականորեն դնում է 970-ական թթ. սկզբին⁶³: Սակայն առկա է հայոց ՆԺԵ (415=966/967) թվականով թվագրված մի խաչի պատվանդանի գրություն, որտեղ ասվում է, որ Աշոտ Գ-ն մեծ զորքով եկել է Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքը և նրան զգալի տարածքներ ու այլ ընծաներ տվել⁶⁴: Ա. Մանուչարյանը ցույց է տվել, որ դրա վավերականությունը կասկածից դուրս է⁶⁵: Ուստի պետք է ենթադրել, որ Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանք Աշոտ Գ-ն այցելել է նաև 966 թ.: Հաշվի առնելով այն, որ 967 թ. Բյուզանդիայի ծավալապաշտական քաղաքականության զուրկ դարձավ Տարոնի իշխանությունը, իսկ մոտ 974 թ. Կարսը վերածվեց առանձին թագավորության, հարկ է Երասխ գետի հովտի ամիրայություններին ենթարկելը և թագավորության սահմաններն ընդարձակելը թվագրել 970-ական թվականներից ավելի վաղ՝ նախքան 966 թ.: Քանի որ 961-965 թթ. Աշոտ Գ-ն ողջ ուշադրությունը կենտրոնացրել էր Անի մայրաքաղաքի կառուցապատման և նոր պարիսպների կառուցման վրա⁶⁶, առավել հավանական է, որ այդ իրադարձությունները տեղի են ունեցել Դվինի ազատագրման գործողությունից հետո՝ որպես դրա շարունակություն և Հայաստանի մահմեդական ամիրայությունները հնազանդեցնելու մեծ ծրագրի մաս: Կարելի է կարծել, որ Դվինի ազատագրումը միայն առաջին քայլն էր, որին հետևել են Երասխ գետի հովտի ամիրայությունները ենթարկելու գործողությունները: Վերջինս հաջողությամբ պսակելու համար խիստ ձեռնտու էր այն անկայուն դրությունը, որ առկա էր այդ հատվածի ամիրայություններում (Դվինին տիրելու համար Շաղդադյանների պայքարը Սալարյանների դեմ և ներքին կոիվները Ատրպատականում 954 թ.)⁶⁷:

Փաստորեն, եթե Դվինն ազատագրել չհաջողվեց, ծրագրի հետագա հատվածը հաջողությամբ պսակվեց, և Երասխ գետի հովտի ամիրայությունները ենթարկվեցին Աշոտ Գ-ին: Դատելով վերոհիշյալ փաստաթղթերում «Խոսքով իշխանն

61 Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 176: Տե՛ս նաև Հարությունյան Բ., Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, N 1, էջ 149:

62 Տե՛ս «Վալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1839 թ.թ.)», պրակ I, էջ 6: Տե՛ս նաև Հարությունյան Բ., Սյունյաց թագավորության հիմնադրման տարեթիվը, էջ 150:

63 Տե՛ս նույն տեղում:

64 Տե՛ս Մանուչարյան Ա., Վիճագրերը որպես Հայաստանի քաղաքական պատմության սկզբնաղբյուրներ (IX-XIV դդ.), Եր., ԵՊՀ հրատ., 2015, էջ 46-47:

65 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47-49:

66 Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 89-90:

67 Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 166-171:

Գողթնեաց» և «Վաչէ իշխանի և կուսակալի Զարևանդ գաւառի» հիշատակություններից⁶⁸ հնագանդեցված շրջաններում արքունի կուսակալներ են կարգվել:

Աշոտ Գ-ի գահակալության առաջին շրջանի առումով կարևոր է նաև Մատթեոս Ուռհայեցու այն տեղեկությանը, թե «Յայսմ ամի {Հայոց 408 թվականին (=959/960)} կոտորեցին զօրք Հայոց զՀամտուն զօրապետն Տաճկաց»⁶⁹: Լեոն այս առիթով գրում էր, որ «...այս Ողորմած թագավորը կովեց և Համդուն անունով էմիրի դեմ, որ Աղծնյաց աշխարհի կողմից էր մտել Հայաստան, բայց ստիպված եղավ վերադառնալ՝ իր կրած ջարդի հետևանքով»⁷⁰: Բայց Հ. Բարթիկյանը այս առումով կարծում էր, որ խոսքը Ռոմանոս Բ կայսեր (959-963) գահակալության շրջանում Նիկեիոր Փոկասի գլխավորությամբ բյուզանդական բանակի՝ Ասորիքի և Հյուսիսային Միջագետքի Համդուն (Համդանյան) ամիրի դեմ տարած հաղթանակի մասին է⁷¹, իսկ Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկությունը հուշում է, թե ինչ ազգային կազմ ուներ բյուզանդական զորքը⁷²: Փաստորեն Հ. Բարթիկյանը Հայոց թագավորության բանակի կատարածը վերագրում է Բյուզանդական բանակի՝ հայազգի զինվորներից բաղկացած զորամիավորումներին: Այդ պնդումը հիմնված է այն իրողության վրա, որ 959/960 թ. բյուզանդացիները Համդանյաններից խլել էին Կիլիկիայից մինչև Տիգրիս գետն ընկած հողերը⁷³: Բայց Հ. Բարթիկյանի կարծիքը հույժ վարկածային է, քանի որ պատմիչը նման դեպքում վստահաբար այդ մասին կհիշատակեր, բայց նա պարզորոշ գրել է «զօրք Հայոց»: Պատահական չէ, որ Մատթեոս Ուռհայեցու այդ տեղեկությունը նախկինում կասկածի չէր ենթարկվել⁷⁴:

Հույժ կարևոր է այն, որ Սամվել Անեցու աշխատության վերջին հրատարակության մեջ օգտագործված մի ձեռագրում առկա է հետևյալ տողը. «ՆԸ (408=959/960). Աշոտ յայդեալ զՀամտունն, զոր ընկճեալ էր յամիրապետէն...»⁷⁵, ինչը

68 Տե՛ս «Վալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1839 թ.թ.)», պրակ I, էջ 4, 10:

69 Տե՛ս **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 8:

70 **Լեո**, նշվ. աշխ., էջ 581: Տե՛ս նաև՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. III, էջ 52:

71 Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10, «Բյուզանդական աղբյուրներ», Գ, **Հովհաննես Սկիլիցես**, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հ. **Բարթիկյանի**, Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979, էջ 6:

72 Տե՛ս **Մատթեոս Ուռհայեցի**, ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Բարթիկյանի, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1973, էջ 295, ծան. 9, տե՛ս նաև՝ **Մատթեոս Ուռհայեցի**, ժամանակագրություն, գրաբար բնագիրը՝ Մ. **Մելիք-Աղամյանի** և Ն. **Տեր-Սիբայեյանի**, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Հ. **Բարթիկյանի**, Եր., Երևանի համալսարանի հրատ., 1991, էջ 483-484, ծան. 8:

73 Տե՛ս **Dadayan S.**, The Armenians in the medieval islamic world: paradigms of interaction seventh to fourteenth centuries, vol. 2, Armenian realpolitik in the islamic world and diverging paradigms case of Cilicia: Eleventh to Fourteenth Centuries, New Brunswick, Transaction publishers, 2013, էջ 15:

74 Տե՛ս **Chronique de Matthieu d'Édesse** (962-1136) avec Continuation par Grégoire le prêtre jjsq'en 1162, trad. Édouard Dulaurier, Paris, A. Durand, 1858, էջ 369, N 5, տե՛ս նաև **Canard M.**, Les Hamdanides et l'Arménie, Annales de l'Institut d'Études Orientales, "Alger", 1948, VII, էջ 92. տե՛ս նաև «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին (**Յակուտ ալ-Համալի**, **Աբու-Ֆիդա**, **Իբն Շադդա**)», (կազմեց **Հ. Թ. Նալբանդյան**), Եր., ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 1965, էջ 254, ծ. 13: Հետաքրքրական է, որ Սմբատ սպարապետի «Տարեգրքում», որտեղ համառոտ ձևով վերաշարադրված են Մատթեոս Ուռհայեցու նկարագրած իրադարձությունները, այս դեպքի մասին ոչինչ չկա: Ն. Աղոնցը, որ Աշոտ Գ-ին ուղղված Հովհաննես Չմշկիկ կայսեր նամակը ուսումնասիրելիս անդրադարձել է Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ սպարապետի տեղեկություններին, գրում է, որ վերջինս ձեռքին ունեցել է Մատթեոս Ուռհայեցու՝ մեզ չհասած և ավելի անաղարտ ձեռագիրը, ուստի նրանով կարելի է շտկումներ կատարել Մատթեոս Ուռհայեցու՝ ներկա հրատարակությունների որոշ տեղեկություններում: Տե՛ս **Աղոնց Ն.**, Երկեր, հատ. Ե, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 369-370:

75 **Սամվել Անեցի և շարունակողներ**, էջ 174-175:

ցույց է տալիս, որ Համդանյան (Համտուն) ամիրի զորքին պարտության է մատնել Հայոց թագավորության բանակը⁷⁶: Ի դեպ, խոսքը հավանաբար Սայֆ ալ-Դաուլա Համդանյանի մասին է, որը տիրում էր ի թիվս այլ երկրամասերի նաև Աղձնիքին (Դիար Բաքր)⁷⁷, որտեղից էլ, հավանաբար, տեղի էր ունեցել ներխուժումը:

Աշոտ Գ թագավորի գահակալության առաջին փուլի վերաբերյալ պատմիչներին երկերում կան տեղեկություններ, որ ընդհանրապես քննության չեն առնվել հետազոտողների կողմից: Մասնավորապես՝ Սմբատ Սպարապետի երկում առկա է հայոց 413 թվականով (=964/965 թ.) թվագրվող հետևյալ հիշատակությունը. «...ժողովեցան զօրքն Հայոց ի գաւառն Տարօն. և հարեալ կոտորեցին զգօրսն Տաճկաց, և ըմբռնեցին զբազումս իշխանս. և յայնմհետէ ազատեցաւ գաւառն այն յիշխանութենէ՝ աղտեղի ազգին Մահմետի»⁷⁸: Պատմիչն այդ իրադարձությունը դնում է Բյուզանդիայի Ռոմանոս Բ կայսեր (959-963) մահից հետո: Անչափ մեծ է գայթակղությունը այս տեղեկության մեջ ներկայացված դեպքերը նույնացնելու 959/960 թ. Համդանյան ամիրի զորքը ոչնչացնելու մասին Մատթեոս Ուռհայեցու ավանդած դեպքերին, սակայն դրանք տարբեր են: Սմբատ սպարապետի ներկայացրածը իրոք տեղի է ունեցել 964 թ., քանի որ նույն 964 թ. Սայֆ ալ-Դաուլայի ստորականներից Նաջա անունով մեկը ապստամբեց նրա դեմ և մտավ Հայաստան: Այստեղ նա տիրացավ արաբական կայսիկ ցեղի տիրոջներին և շրջակա քաղաքներին՝ Խլաթին, Մանազկերտին, Մուշին⁷⁹ և այլ վայրերի: Դրանից հետո նա ապստամբեց Սայֆ ալ-Դաուլայի դեմ: Ի վերջո Սայֆ ալ-Դաուլան հաղթեց և տիրեց Նաջայի հողերին, այդ թվում նրանց, որոնք Նաջան գրավել էր կայսիկներից⁸⁰: Ահա հենց այս դեպքերի ժամանակ էլ պետք է տեղի ունեցած լիներ Տարոնի գավառի ճակատամարտը: Ըստ Իբն ալ-Ազրակի՝ Նաջային հաղթելուց հետո Սայֆ ալ-Դաուլան Հայաստանից վերադարձավ 966 թ. հունվարին⁸¹: Ուստի ամենայն հավանականությամբ կոիվը տեղի է ունեցել Նաջայի զորքի դեմ նախքան նրա՝ Սայֆ ալ-Դաուլայից պարտվելը՝ 964 թ.: Հայերի հետ բախման պատճառն էլ պարզ էր. նա գրավել էր նաև Մուշը, որ կայսիկների տիրոջների մեջ չէր մտնում: Հայկական բանակը ջախջախել է Նաջայի զորքին և ազատագրել Մուշը և շրջակայքը (գաւառն Տարօն): Նաջայի ներխուժման հետևանքով կայսիկների ամիրայությունը ոչնչացավ⁸², իսկ նրա տարածքներն անցան Սայֆ ալ-Դաուլային: Դրանց ճակատագրում նոր էջ բացվեց 967 թ. Սայֆ ալ-Դաուլայի մահից հետո⁸³:

76 Այստեղ հարկ է նկատել, որ այս տեղեկությունը քաղվել է Մատթեոս Ուռհայեցուց անկախ այլ աղբյուրից, քանի որ ոչ միայն Աշոտ Գ-ի անունն է ավելացված, այլև այն, որ «խալիֆը (ամիրապետ) ընկձել էր Համտունին»:

77 Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 150:

78 «Տարեգիրք **Սմբատայ սպարապետի**», Վենետիկ, Ս. Ղազար, Հրատարակություն Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության, 1959, էջ 2:

79 Նաջայի կողմից 964 թ. Մուշի գրավման մասին հիշում է նաև Միսքավայից: Տե՛ս **Miskawayh**, *Tajārib al-umam wa ta' āqib al-himam*, ց. 5, Beirut, 2003, էջ 337:

80 Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 11, «Արաբական աղբյուրներ», Բ, **Իբն ալ-Ասիր**, բարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ **Ա. Տեր-Ղևոնդյանի**, Եր., Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, էջ 195:

81 Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 157:

82 Տե՛ս նույն տեղում:

83 Կայսիկների ամիրայությանը և նրա տիրոջներին կանդրադառնանք հետազոտության երկրորդ մասում:

Փաստորեն Աշոտ Գ-ի գահակալության առաջին տարիներին Հայոց թագավորության վերելքը շարունակվել է: Հայոց թագավորը փորձ է կատարել տիրելու Դվինին և չնայած այնտեղ անհաջողության է մատնվել, շարունակել է արաբներից Հայաստանի մյուս շրջանների ազատագրումը: Մյուս կողմից նա հուժկու հակահարվածներ է հասցրել Սայֆ ալ-Դաուլայի և նրա ստորականների զորքերին, երբ նրանք ներխուժել են Հայոց թագավորություն:

3. Անիի հռչակումը մայրաքաղաք

Կարելի է մտածել, որ Աշոտ Գ-ն, փորձելով գրավել Դվինը, հույս ուներ լուծելու մնայուն մայրաքաղաքի խնդիրը, քանի որ իրենից առաջ Բագրատունի արքաներն արդեն երեք նստավայր էին փոխել (Բագարան, Երազգավորս և Կարս): Անհաջողության մատնվելով իր այս ձեռնարկում՝ նա կենտրոնացավ աճող Անիի վրա, որը մայրաքաղաք հռչակման պահին՝ 961 թ., «ընդարձակված էր այսօրվա պարիսպներեն ոչ նվազ տարածությամբ»⁸⁴: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում Անին կարևոր առևտրական հանգույց էր հարավ-արևելքից Հայաստան մտնող և Դվինով դեպի Տրապիզոն ու Կոստանդնուպոլիս ընթացող ճանապարհի վրա, որի պատճառով Դվինի դարպասներից մեկը կոչվում էր «Բաբ Անի» (Անիի դուռ)⁸⁵:

Անին մայրաքաղաք հռչակվեց հայոց 410 թվականին (=961/962), և տեղի ունեցան ճոխ հանդիսություններ: Ինչպես տեսանք, ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու՝ հայոց սպարապետը մեծ զորաժողով կատարեց՝ քաղաքի մատույցներում հավաքելով մարզպետական 45 հազար զինվորից բաղկացած զորքը: Անիում էին Անանիա կաթողիկոսը և թագավորության բոլոր մեծամեծերը: Այնուհետև Անին «...եղև այժմիկ թագաւորանիստ քաղաք Հայոց»⁸⁶: Անիի մայրաքաղաք հռչակման պատմական նշանակությունը հաշվի առնելով՝ Լեոն դրանից հետո՝ մինչև թագավորության անկումն ընկած պատմափուլը կոչում է «Անիական»⁸⁷:

Շտապզտողները տարբեր կերպ են մեկնաբանել Անին՝ որպես մայրաքաղաք ընտրելու՝ Աշոտ Գ-ի շարժառիթները: Լեոն կարծում էր, որ «Անին Շիրակի ամենախոշոր կենտրոնն էր, և նա միայն կարող էր որոշ գույն հաղորդել Բագրատունյաց թագավորությանը, որոշ կնիք դրոշմել նրա կերպարանքի վրա: ...Ահա այս քաղաքն էլ պիտի դառնար Բագրատունյաց թագավորության կենտրոնը: Այսպես պահանջում էին նրա թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական շահերը (ընդգծումը մերն է- Ա. Ե.)»: Մյուս կողմից՝ Անին «ներկայացնում էր միջնա-

84 Տե՛ս Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության (աշխատությունների ժողովածու), հատ. 1, Եր., Արմֆանի հրատ., 1942, էջ 323: Տե՛ս Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հատ. 1, Եր., ՀՍՍՀ ՊԱ հրատ., 1958, էջ 75-76:

85 Տե՛ս Al-Moqaddasi, Kitáb ahsân at-tâkasim fi ma'rifat al-akâlim // Bibliotheca geographorum arabicorum, ed. III, p. III, Lugd. Bat., apud E. J. Brill, 1967, էջ 377:

86 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 8:

87 Տե՛ս Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 577-579:

դարյան նոր ծլող իրականությունը - քաղաքային կուլտուրան (ընդգծումը Լեոյին է)»⁸⁸:

Թ. Հակոբյանը համաձայն է Լեոյի տեսակետին⁸⁹: Նա նաև հավելում է, որ Անիի ընտրության վրա ազդեցին մի շարք գործոններ՝ բնական անտիկ դիրքը, հռչակման պահին արդեն քաղաքի վերածված լինելը, Բագրատունիների բուն տիրույթներում և նաև Հայոց թագավորության աշխարհագրական կենտրոնում գտնվելը, Անիի ու շրջակայքի՝ մշակույթի կենտրոնի վերածվելը⁹⁰:

Ռ. Մաթևոսյանը նշում է, որ չի կարող համաձայնել Լեոյի հետ, քանի որ, իր կարծիքով, նախորդ շրջանում մայրաքաղաքի տեղը փոխելու անհրաժեշտություն չի եղել: Իսկ այդ առաջացավ 949 թ. սկսած, երբ Բյուզանդիան գրավեց Կարինը, Բասենը և Հավնունիքը՝ դրանք դարձնելով Հայոց թագավորության դեմ իր ծավալապաշտական քաղաքականության հենակետեր: Ստեղծվել էր ուղղակի վտանգ Կարսի համար, ուստի թագավորը սկսեց մտածել նոր մայրաքաղաքի մասին: Թ. Հակոբյանի օրինակով Ռ. Մաթևոսյանը ևս մայրաքաղաքի ընտրությունը Անիի վրա կանգ առնելու պատճառ է համարում նրա՝ թագավորության կենտրոնում և Բագրատունյաց տիրույթներում գտնվելը, ինչպես նաև բնական անմատույց պայմաններով օժտված լինելը: Նա նաև կարծում է, որ նախկինում Բագրատունի արքաներից յուրաքանչյուրը նստավայրը տեղափոխում էր իր տիրույթը, բայց Աշոտ Գ-ին հաջողվեց անել այնպես, որ չնայած հետագա թագավորները ևս ունեին առանձին նստոց, մայրաքաղաքն այնտեղ չտեղափոխեցին⁹¹:

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը համարում էր, որ Աշոտ Գ-ն ի սկզբանե մտահոգված է եղել մնայուն մայրաքաղաքի հարցի լուծմամբ, քանի որ մշտական ու կայուն մայրաքաղաքը կարող էր նպաստել պետության միասնականությանը⁹²:

Հարցին պատասխան գտնելու համար պետք է նշել, որ Անիի ընդարձակման գործընթացը սկիզբ էր առել դեռևս Աբաս թագավորի օրոք: Ասողիկի աշխատության ձեռագրերից մեկում առկա է մի հավելում, ըստ որի՝ Աբասը «շինե եւ զփոքր կաթողիկէն Անոյ»⁹³: Եկեղեցին «փոքր կաթողիկե» է կոչվել հետագայում, երբ Անիում որպես կաթողիկոսարանի եկեղեցի կառուցված Մայր տաճարն ի տարբերություն նրա սկսել են անվանել «մեծ կաթողիկե»⁹⁴: Աբասի կողմից Անիում կաթողիկե եկեղեցի կառուցելը հիմնավորվում է ձեռագրերից մեկում պահպանված «Սա (իմա՛ Աբասը - Ա.Ե.) շինեաց վանս՝ կաթողիկէն, զԿարուց մեծ եկեղեցին...»⁹⁵: «Փոքր կաթողիկե», հավանաբար, նույնական է Անիի «Աշոտյան» պարիսպներից ներս, բայց միջնաբերդի տարածքից դուրս գտնվող «Աշոտի լքաղա-

88 Նույն տեղում, էջ 577:

89 Տե՛ս Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 21:

90 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22-23:

91 Տե՛ս Մաթևոսյան Ռ., Անին արքունի արքունիստ և մայրաքաղաք, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1978, N 5, էջ 91-92:

92 Տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 168:

93 Ասողիկ, էջ 749, ծանոթ. 26:

94 Մաթևոսյան Կ., Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, էջ 156: Նույնի՝ Անի-Շիրակի պատմության էջեր, էջ 11-12:

95 Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հատ. Ա., էջ 87:

քի] եկեղեցուն»⁹⁶, որը վերագրվում է Անիի՝ մինչև մայրաքաղաք հռչակվելն ընկած ժամանակաշրջանին⁹⁷: Ըստ Կ. Մաթևոսյանի՝ Աշոտ Գ-ն Անիում թագադրվել է հենց «փոքր կաթողիկե» եկեղեցուն⁹⁸: Կարելի է ենթադրել, որ Անիի ընդարձակման և մայրաքաղաքի վերածվելու գործընթացը սկիզբ է առել հենց Աբաս թագավորի օրոք, որը Կարսում կաթողիկե եկեղեցի հիմնելուց բացի հրամայել է մեկ այլ կաթողիկե եկեղեցի էլ Անիում կառուցել: Նշենք նաև, որ Անիի մեծ կամ Սմբատաշեն պարսպի արևմտյան՝ Ծաղկոցաձորին հարող հատվածի բուրգերից մեկի վրա փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը. «Աշոտոյ իշխանաց իշխանի է»⁹⁹: Հ. Օրբելին այդ բուրգը կոչում է «Աշոտի բուրգ»¹⁰⁰: Թեև Թ. Հակոբյանն այդ արձանագրությունը փորձում է վերագրել Բագրատունյաց թագավորության հիմնադիր Աշոտ Բագրատունուն («Անկասկած է, որ այդ բուրգը կառուցել է Աշոտ 1-ինը դեռևս իր իշխանաց իշխան եղած տարիներին (885 թվականից առաջ)»)¹⁰¹, սակայն դա հազիվ թե հնարավոր է, քանի որ 9-րդ դ. վերջին այդ պարիսպները դեռ չկային: Կարելի է կարծել, որ Աբաս թագավորի օրոք, երբ ընդարձակվում էր Անին, Ծաղկոցաձորի շրջանում պարիսպներ են կառուցվել, որոնց բուրգերից մեկի վրա էլ Աշոտ իշխանաց իշխանը՝ հետագայի Աշոտ Գ թագավորը, արձանագրություն է թողել: Անկասկած, այդ պարիսպները հետագայում միաձուլվել են Սմբատաշեն պարիսպներին:

Այն, որի Անիի ընդարձակումը սկսվել է Աբաս թագավորի գահակալության շրջանում, ցույց է տալիս, որ ճիշտ է Ռ. Մաթևոսյանի պնդումն այն մասին, որ Բյուզանդիայի առաջխաղացումը Կարսը դրել էր վտանգի ներքո՝ ծնելով նոր մայրաքաղաք ընտրելու անհրաժեշտություն, քանի որ Բյուզանդիայի նվաճ առաջխաղացումը տեղի էր ունեցել 949 թ.¹⁰²: Սակայն Անին մայրաքաղաք դարձնելը միայն պաշտպանական, քաղաքական ու մշակութային առումներով հիմնավորելը բավական չէ խնդրի լիարժեք լուսաբանման համար: Չնայած Ռ. Մաթևոսյանի տեսակետին, թե ի տարբերություն նախորդների՝ Աշոտ Գ-ն արքայանիստը իր նստավայր չտեղափոխեց, իրականում արքայանիստը Անի տեղափոխելով՝ թագավորը կատարել էր նախորդների գործելաճին հար և նման գործողություն: Ինչպես և իր նախորդները, նա էլ ընտրել էր իր համար առանձին նստավայր, բայց այդ ընտրությունն այնքան ճշգրիտ եղավ, որ մյուս արքաներն այլևս նոր նստավայր ընտրելու անհրաժեշտություն չունեցան: **Անին աստիճանաբար այնքան անցեց, որ նվաճեց Հայոց թագավորության կենտրոն, մայրաքաղաք լինելու իրավունքը: Հայոց թագավորությունը 10-րդ դ. կեսերին այնքան էր հզորացել քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային առումներով, որ այդ զար-**

96 Մաթևոսյան Կ., Անի-Շիրակի պատմության էջեր, էջ 12:

97 Տե՛ս Մարր Ի., Ани: книжная история города и раскопки на месте городища, М.-Л., «ОГИЗ-СОЦЭКГИЗ», 1934, էջ 101:

98 Տե՛ս Մաթևոսյան Կ., Անի-Շիրակի պատմության էջեր, էջ 12: Տե՛ս նաև նույնի՝ Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, էջ 155-158:

99 Տե՛ս Սարգիսեան Ն., Տեղագրությունքի Փոքր եւ ի Սեժ Հայս, Վենետիկ, Ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, 1864, էջ 112:

100 Տե՛ս Դիվան հայ վիճագրության, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց՝ Հ. Ա. Օրբելի, Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1966, էջ 6:

101 Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 20:

102 Տե՛ս Ասողիկ, էջ 754:

գացմանը համապատասխանող մայրաքաղաքի ընտրության անհրաժեշտություն էր առաջացել: Այն պետք է դառնար հայ ժողովրդի գալիք քաղաքակրթական ձեռքբերումների, ջանքերի միավորման հիմնական միջուկը: Կապանքներից ազատագրված հայոց քաղաքակրթական ոգին պահանջում էր սեփական կենտրոնը. այդպիսին եղավ Անին:

Պատահական չէ, որ մայրաքաղաք դառնալուց հետո քաղաքի աճն արագ տեմպեր ստացավ: Ըստ Մխիթար Անեցու՝ Անիի՝ մայրաքաղաք հռչակվելուց հետո Աշոտը «շինե՛լ զՓոքր քաղաքն»¹⁰³, իսկ ըստ «Պատմութիւն քաղաքին յԱնույ» հեղինակի ու Վարդան վարդապետի՝ «Սա (Աշոտը - Ա.Ե.) փոքր պարիսպ շինեաց յԱնույ»¹⁰⁴: Կարելի է եզրակացնել, որ Մխիթար Անեցու «փոքր քաղաք»-ն իրականում պետք է լիներ «փոքր պարիսպ», որը, ըստ Վարդան վարդապետի, կառուցվել է 964/965 թ.¹⁰⁵: Պարիսպը ձգվում էր Անիի պատմական միջնաբերդից հյուսիս՝ Ախուրյան գետից մինչև Ծաղկոցաց ձոր: Պարսպի երկայնքով կառուցվել էին մի քանի աշտարակներ, որոնցում մատուռներ կային:

4. Աշոտ Գ-ի երկրորդ անվան և Անիում թագադրվելու խնդիրը

Աշոտ Գ-ի երկրորդ անվան հարցի ուսումնասիրությունը ունի կարևոր նշանակություն, քանի որ ի սկզբանե կատարված հենքային սխալը Բագրատունյաց թագավորության պատմության ուսումնասիրողներից ոմանց մղել է ոչ ճիշտ եզրակացությունների:

Մատթեոս Ուռուխյեցու աշխատության՝ Մ. Մելիք-Աղամյանի և Ն. Տեր-Միքայելյանի կազմած բնագրում, որը հրատարակվել է 1898 թ., և որից կատարել է աշխարհաբար թարգմանությունը Հ. Բարթիկյանը, պատմիչը հաղորդում է¹⁰⁶, որ հայոց 410 թվականին (961-962) «...ժողովեցան ամենայն իշխանքն աշխարհաց տանն Հայոց առ սուրբ հայրապետն Անանիա, վասն զի տացեն զօծումն թագաւորութեան որդւոյն Աշոտի Գագկայ...»¹⁰⁷: Այնուհետև ներկայացնելով հրավիրյալներին՝ պատմիչը հայտնում է, որ «Եւ յայնմ աւուր եղև ժողով ահագին և մեծ ի քաղաքն յԱնի, որ եղև այժմիկ թագաւորանիստ քաղաք Հայոց»¹⁰⁸: Արդեն հաջորդ պարբերության մեջ պատմիչը օգտագործում է սկզբում «որդի Աշոտի Գագիկ» տարբերակը, իսկ մի քանի տող անց՝ միայն «Գագիկ» անունը¹⁰⁹: Հետագա տեղեկություններում՝ կապված 974 թ. և այլ իրադարձությունների հետ, պատմիչն Աշոտ Գ-ին հիշատակում է միայն բուն անունով՝ «Աշոտ»¹¹⁰: Կարևոր է այն, որ Սմբատ սպարապետը նույն այս պատմությունը ներկայացնելիս խոսում է բացառապես Գագիկ թագավորի մասին և հայոց 400 թվականի

103 Մխիթար Անեցի, էջ 67:

104 «Պատմութիւն քաղաքին յԱնույ», Մխիթար Անեցի, էջ 122; Վարդան վարդապետ, էջ 89:

105 Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 89-90:

106 Մեջբերումներն արվում են ըստ պատմիչի աշխատության 1898 թ. հրատարակության:

107 Մատթեոս Ուռուխյեցի, էջ 8:

108 Նույն տեղում:

109 Տե՛ս նույն տեղում:

110 Նույն տեղում, էջ 22-24:

տակ (=951-952) ներկայացնում է նրա գահ բարձրանալը, իսկ հայոց 410 թվականին (=961-962) ներկայացնում է Գագիկի օծումը Անիում¹¹¹:

Այդ պատճառով Ն. Ադոնցը նշվածը համարում էր խառնաշփոթ տեղեկություն¹¹²:

Պատմիչի աշխատության առաջին՝ 1869 թ. ոչ ամբողջական բնագրի հրատարակության մեջ, համապատասխանաբար՝ առաջին հիշատակությունում, բացակայում է «որդւոյն» բառը, երկրորդի մեջ նշված է միայն «արքայ Աշոտ», իսկ երրորդում՝ «Գագիկ»¹¹³:

Նման տարրնթերցումները հետազոտողներին կանգնեցրել են լուրջ երկընտրանքի առաջ, քանի որ հատկապես ի սկզբանե բերված հիշատակությունները հուշում են, որ խոսքը, չնայած թվականին, վերաբերում է Գագիկ Ա թագավորին: Մյուսներն էլ, հենվելով թվականի վրա, խնդրո առարկա անձին նույնացրել են Աշոտ Գ-ին:

Մատթեոս Ուռհայեցու աշխատության մեջ Անանիա կաթողիկոսի կողմից այսպես կոչված Աշոտ-Գագիկին Անիում Հայոց թագավոր օծելու պատմությունը ստիպել է, որ հետազոտողները համարեն, թե Գագիկը եղել է Աշոտ Գ-ի երկրորդ անունը: Մասնավորապես՝ Մատթեոս Ուռհայեցու աշխատության առաջին՝ 1869 թ. հրատարակության մեջ, Գագիկը հրատարակիչների կողմից համարվել է Աշոտ Գ-ի երկրորդ անուն¹¹⁴:

Մ. Օրմանյանը ևս համարում էր, որ Գագիկը Աշոտի երկրորդ անունն էր¹¹⁵: Մատթեոս Ուռհայեցու աշխատության թարգմանիչ Հ. Բարթիկյանը թե՛ 1973 թ. և թե՛ 1991 թ. կատարած թարգմանություններում բնագրի «զի տացեն զօծումն թագաւորութեան որդւոյն Աշոտի Գագկայ» հատվածը թարգմանում է «որպեսզի Աշոտ-Գագիկին թագավոր օծեն», իսկ այնուհետև միանշանակորեն պնդում, որ Գագիկը Աշոտ Գ-ի երկրորդ անունն էր¹¹⁶:

Ռ. Մաթևոսյանը խնդրի հանգուցալուծման համար կատարել է Մատթեոս Ուռհայեցու աշխատության՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերի համեմատական ուսումնասիրություն: Նա նշում է, որ մի քանի ձեռագրերում նշվում է, թե «Իսէ հազար արանց քաջացն, զարդ յԱշոտոյ Գագկա, ի արքունական գնդէն», որտեղ թե՛ բացակայում է «որդւոյ» բառը և թե՛ «յԱշոտոյ Գագկայ» անվանումը գրված է ոչ թե Անանիա կաթողիկոսի անունից հետո, ինչպես մյուս ձեռագրերում է, այլ դրանից առաջ: «Ձարդ» բառն էլ նա մյուս ձեռագրերի հիմքով ընկալում է որպես «զատ» (բացի): Այնուհետև նա մեջ է բերում մի հատված, որ դուրս էր մնացել պատմիչի աշխատության հրատարակություններից. «Ի ՆԱ (951-952) թվականին նստաւ Աշոտ թագաւոր, որդի Աբասա ամս Իէ (27). Աշոտ որ Ողորմածն կո-

111 Տե՛ս **Սմբատ սպարապետ**, էջ 1-2:

112 Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Երկեր, հատ. Ա, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2006, էջ 521:

113 «Պատմութիւն **Մատթէոսի Ուռհայեցոյ**», Յերուսաղէմ, ի տպարանի Առաքելական աթոռոյ Ս. Յակովբեանց, 1869, էջ 3-4:

114 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 549, ծան. 8:

115 Տե՛ս **Օրմանեան Մ.**, նշվ. աշխ., § 764, սյունակ 1107:

116 Տե՛ս **Մատթեոս Ուռհայեցի**, 1973, էջ 296, ծան. 12, **Մատթեոս Ուռհայեցի**, 1991, էջ 484, ծան. 11:

ջիւր, որդի Աբասա, որդւոյ Սմբատա, որդոյ Աշոտոյ, առաջին թագաւորութեանն Բագրատունեաց ազգին. յետ Աշոտա Սմբատ ամս ԺԳ (15) ի թվին ՆԻԴ (975), և Գագիկ որդի Աշոտա, եղբայր Սմբատա, ամս ԻԴ (24), և ապա Յոհաննէս և Աշոտ ամս Ի (20)»¹¹⁷: Պատմիչի երկի՝ 1869 թ. և 1898 թ. հրատարակության բնագրերում Անիի՝ մայրաքաղաք հռչակման հատվածում արքայի անունը հիշատակված է երեք անգամ: 1869 թ. հրատարակության մեջ, ինչպես տեսանք, առաջին անգամ նշված է «զօծումն թագաւորութեանս Աշոտ Գագկայ», այնուհետև՝ «արքայ Աշոտ» և ի վերջո՝ «Գագիկ», իսկ 1898 թ. հրատարակության մեջ նույն հատվածները ունեն հետևյալ տեսքը՝ «զօծումն թագաւորութեան որդւոյն Աշոտի Գագկայ», «որդի Աշոտի Գագիկ արքայ» և «Գագիկ»¹¹⁸: Վերջին բնագիրը, որից, ի դեպ, օգտվել է Հ. Բարթիկյանը, միակն է, որտեղ նշված է «որդւոյն Աշոտի Գագկայ» ձևը¹¹⁹: Ի վերջո Ռ. Մաթևոսյանը վճռում է. «Այս տարընթերցումների հետ կապված պետք է ասել, որ 961 թ. Անիում որպես հայոց թագավոր օծվողի ճիշտ անունը Աշոտ է (իմա՝ Աշոտ III Ռղորմաձ), այլ ոչ թե Գագիկ, իսկ «որդւոյն Աշոտի Գագկայ» ձևը շփոթության արդյունք է»¹²⁰:

Փաստորեն, ի տարբերություն այլոց, Ռ. Մաթևոսյանն այնքան էլ հակված չէ Աշոտ Գ-ի՝ երկրորդ անուն ունենալու տեսակետի կողմը, այլ կարծում է, թե տեղի է ունեցել շփոթություն:

Կ. Մաթևոսյանը ևս հակված է երկրորդ անվան կողմը, որի հիմնավորման համար մեջ է բերում Սամվել Անեցու «Ժամանակագրության» լրացումները պարունակող ձեռագրերի «Հայոց ՆԺԱ (962). Գագիկ թագաւոր օծաւ Հայոց, որ է նոյն Աշոտ որդի Աբասայ»¹²¹ տեղեկությունը:

Պետք է հիշել, սակայն, որ որոշ հեղինակներ համարել են, որ չնայած տարբերվին՝ Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկությունը վերաբերում է Գագիկ Ա Բագրատունուն¹²²: Այդ առումով հույժ էական է Ա. Հակոբյանի մոտեցումը, որտեղ նա Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկության մեջ առանձնացնում է երկու շերտ՝ առաջինը, որը վերաբերում է Անիի մայրաքաղաք հռչակելուն, վերաբերում է Աշոտ Գ-ի ժամանակներին, իսկ երկրորդը՝ արքայի օծման վերաբերյալ վերաբերում է արդեն Գագիկ Ա-ի շրջանին, առավել ևս, որ օծման նկարագրությունից երկու էջ անց պատմիչը դարձյալ սխալ թվագրմամբ (420=971/972) խոսում է Գագիկ Ա-ի մահվան և նրան փոխարինած Հովհաննես-Սմբատի և Աշոտի մասին¹²³: Ա. Հակոբյանը համոզված է, որ 10-րդ դ. տեղի ունեցած իրադարձություններից ավելի քան մեկուկես դար անց ստեղծագործած պատմիչը շփոթել ու միախառնել է Անիի մայրաքաղաք հռչակման և Գագիկ Ա-ի թագա-

117 Մաթևոսյան Ռ., Մատթեոս Ուռհայեցու «Պատմութեան» տարընթերցումները Բագրատունիների վերաբերյալ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1987, N 2, էջ 122:

118 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի, 1898, էջ 3-4:

119 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 122-123:

120 Նույն տեղում, էջ 123:

121 Մաթևոսյան Կ., Անիի մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2008, N 3, էջ 4:

122 Տե՛ս Պողոսյան Ա., Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX-XIII դդ., Եր., Պետական համալսարանի հրատ., 1956, էջ 178, 179:

123 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 12:

դրության իրողությունները: Ուստի պատմիչի տեղեկության այն հատվածը, որը վերաբերում է Անիի օժմանը մայրաքաղաք և այն էլ՝ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի ձեռամբ, վերաբերում է 961 թ., իսկ մնացյալը՝ Գագիկ Ա-ի օժման արարողությանը, որը ուսումնասիրողը դնում է 1007/1008 թ.¹²⁴: Ինչ վերաբերում է երկրորդ անվանը, ապա դրա քննարկումը Ա. Հակոբյանի ուսումնասիրության արդյունքներով դառնում է անիմաստ, ուստի Կ. Մաթևոսյանի մեջբերումը Սամվել Անեցու «ժամանակագրության» լրացումները պարունակող ձեռագրերից համարում է ընդամենը դրանց հեղինակի կողմից Մատթեոս Ուռհայեցու հիշատակածը տրամաբանական տեսքի բերելու ցանկության հետևանք¹²⁵: Ի վերջո նշենք, որ Ա. Հակոբյանը իր քննության ընթացքում Ռ. Մաթևոսյանի ուսումնասիրությանը չի անդրադարձել:

Ամփոփելով հետազոտողների տեսակետները՝ կարող ենք արձանագրել, որ ուսումնասիրողների շրջանում ակնհայտ է տարակարծությունը Մատթեոս Ուռհայեցու վերոհիշյալ տեղեկությունների վերաբերյալ, սակայն մի բան՝ Անիի հռչակումը մայրաքաղաք 961 թ., կասկածի տակ չի դրվել:

Ա. Հակոբյանի տեսակետը թվում է միակ հավանականը, քանի որ Աշոտին Գագիկը որպես երկրորդ անուն վերագրելը բռնազբոսիկ է՝ ուղղված Մատթեոս Ուռհայեցու խնդրո առարկա տեղեկության հակասականությունը հարթելուն:

Պետք է նշել, որ երկրորդ անունների իրողությունը Բագրատունյաց Հայաստանում իրոք տարածված էր: Փաստը ցույց է տալիս, որ Աշոտ Գ Ողորմածն իրոք երկրորդ անուն ուներ: Եվ դա Գագիկը չէր: Աշոտ Գ-ի դուստր Հռիփսիմեն Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքին տրված ընծայագրում գրում է, որ այն տրվել է «...ի ՆԼ. տումարին Արամեան մնածածիս (?) և ահեկ ամսոյ Ժգ-ին (իմա՛ 981 թ. դեկտեմբերի 6- Ա. Ե.) և ի հոգևոր հովութեան Տեառն Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի շինողին և ըստ մեծի տէրութեան արևելից և հարաւոյ Հայոց, **Սահակայ՝ Աշոտ յորջորջեալ անուամբ Շահնշահի** (ընդգծումը մերն է Ա.Ե.)»¹²⁶: Կալվածական ընծայագիրը գրվել է Աշոտ Գ-ի մահից հետո: Ակնհայտ է, որ Աշոտ Գ-ն ուներ երկրորդ անուն՝ Սահակ: Բագրատունյաց տոհմում Սահակ անուն նախկինում էլ եղել էր, օրինակ՝ Վահանանց պատերազմի կազմակերպիչն ու ոգին՝ վաղամեռիկ Սահակ Բագրատունին: Աշոտ Ա Մեծի (887-891) տոհմում այդ անունը կրում էր նաև նրա որդիներից մեկը, որը 900 թ. դրությամբ արդեն վախճանվել էր¹²⁷:

Ասվածի լույսով՝ Աշոտ Գ-ին Գագիկ անունը որպես երկրորդ անուն վերագրելով՝ Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկության հակասությունը լուծելը դառնում է անհնարին, եթե, իհարկե, չկարծենք, որ Աշոտ Գ-ն ուներ նաև երրորդ անուն, ինչը չափազանց բռնազբոսիկ է:

124 Մանրամասնորեն Տե՛ս **Յակոբեան Ա.**, Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությունը 961 թուականին Անին մայրաքաղաք հռչակելու մասին (նոր աղբյուրագիտական քննություն), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXIX, Եր., 2014, էջ 309-312:

125 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 311, ծ. 4:

126 «Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր (976, 981, 1432, 1564, 1614 և 1839 թ.թ.)», պրակ I, էջ 9:

127 Տե՛ս **Հովհաննես Դրախանակերտցի**, էջ 472:

Պետք է նշել նաև, որ Մատթեոս Ուռհայեցու նշյալ հիշատակության մեջ օժման արարողության մասին տվյալը Գագիկը Աշոտ Գ-ի երկրորդ անուն համարող ուսումնասիրողներին ստիպել է, որ նրանք փորձեն պատասխան գտնել դրանից բխող մեկ այլ հակասության: Աշոտ Գ-ն ամենայն հավանականությամբ արդեն թագադրվել էր 953 թ.: Ուստի Կ. Մաթևոսյանը, օրինակ, կարծում է, որ նորահաստատ մայրաքաղաքում Աշոտ Գ-ն թագադրվել է¹²⁸ փաստորեն երկրորդ անգամ: Թեև եթե Մատթեոս Ուռհայեցու տեքստում Գագիկին նույնացնում ենք Աշոտ Գ-ի հետ, ստացվում է, որ նրան պետք է վերագրվի պատմիչի այն խոսքը, թե «...չեւ եւս էր նստեալ յաթոռ թագաւորութեան տանն Հայոց և ոչ էր եղեալ թագ ի վերայ գլխոյ իւրոյ»¹²⁹, ասել է՝ մինչև 961 թվականը Աշոտը չէր թագադրվել, որն անհնար է¹³⁰:

Չնայած սրան՝ Մ. Չամչյանցը գրում է, որ Աշոտը հոր մահից հետո (ըստ նրա՝ 952 թ.) ինը տարի պայազատեց հայոց ազգը, և նախարարները տեսնելով նրա հզորությունն ու իմաստուն կառավարումը՝ հավաքվեցին Անանիա կաթողիկոսի մոտ՝ որոշելով նրան օծել Հայոց թագավոր: Արդյունքում Աշոտը Անի քաղաքում 961 թ. օծվեց թագավոր¹³¹:

Այս վարկածը ևս ծնվել է Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկության մեջ ներկայացվող թագադրություն-օժման արարողությունը Աշոտ Գ-ին կապելու ցանկությունից: Մինչդեռ Աշոտ Գ-ի ժամանակակից Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը գրում է, որ Աբաս թագավորի մահից հետո «յաջորդէ զաթոռ թագաւորութեանն նորին որդի տէր Աշոտ...»¹³²: Իսկ ըստ Ասողիկի՝ «Եւ զկնի Աբասայ թագաւորեաց Աշոտ որդի նորա, որ եւ Շահանշահ կոչիր՝ ամս ԻԵ»¹³³: Ակնհայտ է, որ 953 թ. Աշոտ Գ-ն թագադրվել է:

Ամփոփելով վերոսացյալը՝ կարող ենք նշել, որ Աշոտ Ողորմածի գահակալության սկզբում թագավորության վերելքը շարունակվում էր նրա շուրջը և ներսում ձևավորված բարենպաստ իրադրության պայմաններում: Ի սկզբանե Աշոտ Ողորմածը զբաղված էր նոր մայրաքաղաքի փնտրտուքով, մայրաքաղաք, որ կհամապատասխաներ Հայոց թագավորության քաղաքական, տնտեսական և մշակութային զարգացման մակարդակին: Անհաջողության մատնվելով Դվինն ազատագրելու ռազմական գործունեության ընթացքում՝ նա կարողացավ իրեն ենթարկել Երասխի հովտի ամիրայությունները և ջախջախել թագավորությանը հարավ-արևմուտքից սպառնացող Համդանյանների պետության զորքերին:

Ի վերջո նա կենտրոնացավ աճող ու զարգացող Անի քաղաքի վրա, որն էլ 961 թ. հռչակեց Հայոց թագավորության մայրաքաղաք: Անին այդուհետ վերածվեց հայոց քաղաքակրթական արարման հիմնական կենտրոնի:

128 Տե՛ս **Մաթևոսյան Կ.**, Անին մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ, էջ 3:

129 **Մատթեոս Ուռհայեցի**, էջ 8:

130 Տե՛ս **Աղոնց Ն.**, Երկեր, հատ. Ա, էջ 521:

131 Տե՛ս **Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 836-837:

132 **Անանիա Մոկացի**, էջ 268:

133 **Ասողիկ**, էջ 755:

Նման գործունեությունը ցույց է տալիս, որ պատմիչների մի մասի կողմից Աշոտ Գ արքային հիմնականում բարեգործական բնույթի արարքներ վերագրելը հեռու է իրականությունից: Առնվազն իր գահակալության առաջին շրջափուլում՝ 953-966 թթ., Աշոտ Գ-ն իրեն դրսևորել է որպես կառավարման ձիրքով օժտված գահակալ, որն ընդունակ էր մի կողմից՝ ամրապնդելու պետության անվտանգությունը, իսկ մյուս կողմից՝ համախմբելով երկրի ներուժը, այն առաջնորդել դեպի քաղաքակրթական նվաճումներ:

Արման Ս. Եղիազարյան - 7 մենագրության և շուրջ 100 տպագրված գիտական հոդվածի հեղինակ է: Զբաղվում է Բագրատունիների թագավորության պատմության և պատմական աշխարհագրության հիմնահարցերով: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում է Հայաստանի 7-11 դարերի պատմությունը և պատմական աշխարհագրությունը, ինչպես նաև հայ Սփյուռքի պատմությունը:

E:mail - Armanyeghiazaryan@ysu.am

Summary

THE AGE OF ASHOT III THE MERCIFUL Part I. Strengthening of the Armenian kingdom (953-966)

Arman S. Yeghiazaryan

Key words - Merciful, kingdom, capital, unity, power, source, reign, commander, second name, coronation.

The reign of Ashot III the Merciful (953-978) is one of the most discussed one in the history of Armenia. This is due to the fact that during this period Ani became the capital of Armenia and gradually became the focus of the civilizational accomplishments of the Armenian people, and it was then that the collapse of the kingdom of Armenian Bagratids began.

Despite these important circumstances, the history of the reign of Ashot III the Merciful is still not fully researched. There are many questions for which the historian must find answers.

Ashot III the Merciful ascended to the throne in 953 and immediately set about choosing a new capital. The facts show that the attempt to liberate the ancient capital of Armenia, Dvin, immediately after the accession in 953, served to resolve this issue. The attempt was unsuccessful after which Kars remained the capital of Armenia for 8 years.

It should be noted that the liberation of Dvin was part of Ashot III the Merciful's big plan to subjugate the Muslim emirates of the Arax river valley. And

if the attempt to liberate Dvin failed, the rest of the plan was implemented with great success. The emirates of the Arax river valley from Dvin to Nakhijevan were subordinated to the king of Armenia, who appointed his governors there.

Until 961, when Ani was declared the capital of the kingdom of the Bagratids, Ashot III the Merciful was busy strengthening and improving the state. It should be noted that he inherited a united, powerful and developed kingdom from his father, the king of Armenia Abas (929-953) and managed to continue its further strengthening and development.

At the beginning of Ashot III the Merciful's reign, the Hamdanids state, whose troops were defeated by the Armenian army in 959 in the southwestern border of the Armenian kingdom threatened the Armenian kingdom. For the second time the enemy was defeated in Taron canton.

Although the name "The Merciful" is attributed to him because of the beautification of the church and help to the poor and sick, it should be noted that he was also a gifted person and king.

Резюме

ЭПОХА АШОТА III МИЛОСТИВОГО

Часть I. Усиление армянского царства (953-966)

Арман С. Егиазарян

Ключевые слова - Милостивый, царство, столица, единство, мощь, источник, царствование, полководец, второе имя, коронация.

Период правления Ашота III Милостивого (953-978) является одним из самых обсуждаемых в истории Армении. Это связано с тем, что в этот период Ani стал столицей Армении и средоточием цивилизационных свершений армянского народа, а также именно тогда начался распад царства Армянских Багратидов.

Несмотря на эти важные обстоятельства, до сих пор история правления Ашота III Милостивого не до конца изучена. Остается очень много вопросов, на которые историк должен найти ответы.

От отца, армянского царя Абаса, Ашот III унаследовал титул "шахншаха Армян и Грузин", а также господствующее положение над некоторыми христианскими странами Закавказья. Ашот III Милостивый вступил на престол в 953 году и сразу же занялся выбором новой столицы. Факты показывают, что попытка освобождения древней столицы Армении Двина сразу же после воцарения в 953 году служила решению этого вопроса. Попытка не имела успеха, после чего в течение 8 лет столицей Армении оставался Карс.

Следует отметить, что освобождение Двина являлось частью большого плана Ашота III по подчинению мусульманских эмиратов долины реки Аракс. И если попытка освобождения Двина провалилась, то остальная часть плана была реа-

лизована с большим успехом. Эмираты долины реки Аракс от Двина и до Нахчавана были подчинены царю Армении, который там назначил своих наместников.

До 961 года, когда Ани был провозглашен столицей царства Багратидов, Ашот III Милостивый был занят усилением и благоустройством государства. Следует отметить, что от отца, царя Армении Абаса (929-953), он унаследовал объединенное, мощное и развитое царство, но сумел продолжить его усиление и развитие.

В начале правления Ашота III Армянскому царству угрожало государство Хамданидов, армия которого была разбита армянскими войсками в 959 году у юго-западной границы царства. Во второй раз враг был повержен в области Тарон.

Хотя прозвище «Милостивый» Ашоту III приписывается из-за благоустройства церкви и помощи бедным и больным, следует отметить, что он также являлся одаренной личностью и царем.

REFERENCES

1. **Ac'ar'yan H.**, Hayoc andz'nanunneri bar'aran, hat. I, cucak 1, Ye'r., Petakan hamalsarani hrat., 1942 **(in Armenian)**.
2. **Adonc N.**, Ye'rker, hat. I, Ye'r., Ye'PH hrat., 2006 **(in Armenian)**.
3. **Adonc N.**, Ye'rker, hat. V, Ye'r., Ye'PH hrat., 2012 **(in Armenian)**.
4. **Akinean N.**, Pahlavuni yev' Lambroni Het'myanc azgabanut'iuṇ. A. Pahlavuniq, "Handes amsoreay", 1954, N 1-6 **(in Armenian)**.
5. Arabakan agh'byurnerə Hayastani yev' harev'an yerkrneri masin (**Yakut al-Hamavi, Abul-Fida, Ibn Sh'addad**) (kazmec H.T'. Nalbandyan), Ye'r., HSSR gitut'yunneri akademiayi hrat., 1965 **(in Armenian)**.
6. **Ar'aqelyan B.**, Qagh'aqnerə yev' arhestnerə Hayastanum IX-XIII darerum, hat. I, Ye'r., HSSH GA hrat., 1958 **(in Armenian)**.
7. **Ch'amch'yan M.**, Patmut'yun Hayoc, hat. II, Venetik, i Surb Gh'azar, 1784 **(in Armenian)**.
8. Divan hay vimagrut'yan, prak I, Ani qagh'aq (kazmec' H. A. Orbeli), Ye'r., Haykakan t., SSR GA hrat., 1966 **(in Armenian)**.
9. **Garegin A Kat'ogh'ikos**, Yish'atakaranq dz'eragrac, hat. A (YE' daric minch'ev 1250 Ant'iliyas, tparan Kat'ogh'ikosut'yan Hayoc Kilikiy, 1951 **(in Armenian)**.
10. **Gh'afadaryan K.**, Sanahni vanqə ye'v nra ardz'anagrutyunnerə, Ye'r, HSSR' GA hrat., 1957 **(in Armenian)**.
11. **Gren A.**, Dinastija Bagratidov v Armenii, "Zhur'nal ministerstva narodnogo prosvyasheniya», cast' CCXC, S.-Peterburg, 1893, noyabr' **(in Russian)**.
12. **Hakobyan T'.**, Ani mayraqagh'aq, Ye'r., Ye'revani hamalsarani hrat., 1988 **(in Armenian)**.
13. **Harut'yunyan B.**, Syunyac t'agavorut'yan himnadrman taret'ivə, "Banber Yerevani hamalsarani", 1969, N I **(in Armenian)**.
14. **Harut'yunyan H.**, Hayastanə IX-XI darerum, Ye'r., Hayastani petakan hratarakch'ut'yun, 1959 **(in Armenian)**.
15. Hay Zh'ogh'ovrdi patmut'yun, hat. III, Ye'r., Haykakan SSH GA hrat., 1976 **(in Armenian)**.
16. Kalvac'agrer yev' tntesakan ayl gorc'arqneri veraberyal arxivayin vaverager (976, 981, 1432, 1564, 1614 yev' 1839 t't'), prak I (kazmec' Har. Abrahamyan), Ye'r., Matenadaran, 1941 **(in Armenian)**.

17. **Kirakos Gandz'akeci**, Patmut'yun Hayoc (ashxatasirutyamb K. A. Meliq-Ohanjanyani), Ye'r., Haykakan SSR' GA hrat., 1961 **(in Armenian)**.
18. **Leo**, Ye'rkeri zh'ogh'ovac'u, hat. II, Ye'r., "Hayastan" hrat., 1967 **(in Armenian)**.
19. **Manuch'aryan A.**, Pahlavunineri c'agumn u bardz'racumə, "Handes amsoreay", 2011, N 1-12 **(in Armenian)**.
20. **Manuch'aryan A.**, Vimagrera vorpes Hayastani qagh'aqakan patmut'yan skzbnagh'byurner (IX-XIV dd.), Ye'r., Ye'PH hrat., 2015 **(in Armenian)**.
21. **Marr N.**, Ani: Knizhnaja istoija goroda i raskopki na meste gorodish'a, M.-L., OGIZ-SOCEKGIZ, 1934 **(in Russian)**.
22. **Matt'eos Ur'hayeci**, Zh'amanakagrut'yun, Ye'r., Ye'revani hamalsarani hrat., 1991 **(in Armenian)**.
23. **Mat'evosyan K.**, Ani: yekegh'ecakan kyanqə yev' dz'eragrakan zh'arangut'yuna, Mayr at'or' Surb Ejmiac'in, 1997 **(in Armenian)**.
24. **Mat'evosyan K.**, Ani-Sh'iraki patmut'yan ejer, Ye'r., author ed., 2010 **(in Armenian)**.
25. **Mat'evosyan K.**, Anii aznvakanut'yan patmut'yunic kam ereq Grigor magistros, Ye'r., "Mugh'ni" hrat., 2015 **(in Armenian)**.
26. **Mat'ev'osyan K.**, Anin mayraqagh'aq yev' kat'ogh'ikosanist, "Patmabanasirakan handes", 2008, N 3 **(in Armenian)**.
27. **Mat'ev'osyan K.**, Havuc tar'i vanqə, Ye'r., "Mugh'ni" hrat., 2012 **(in Armenian)**.
28. **Mat'ev'osyan R'.**, Anin arquni at'or'anist yev' mayraqagh'aq, "Lraber hasarakakan gitut'yunneri", 1978, N 5 **(in Armenian)**.
29. **Mat'ev'osyan R'.**, Matt'eos Ur'hayecu "Patmut'yan" tarənt'ercumnerə Bagratunineri veraberyal, "Patmabanasirakan handes", 1987, N 2 **(in Armenian)**.
30. **Mxitar Aneci**, Matyan ash'xarhavec handisaranac (ashxatasirut'yamb H. G. Margaryani), Ye'r., Haykakan SSH GA hrat., 1983 **(in Armenian)**.
31. «Yish'atakaran Sanahnoy vanic (Sanahni qeot'ukə)», ash'xatasirutyamb P. Muradyani, S. Ejmiac'in, Mayr At'or' S. Ejmiac'in hrat., 2007 **(in Armenian)**.
32. **Ormanean M.**, Azgapatum, Kostandnupolis, hrat. V. yev' H. Ter-Nersesyan, 1912 **(in Armenian)**.
33. Otar agh'byurnerə Hayastani yev' hayeri masin, 10, «Byuzandakan agh'byurner», III, **Hovhannes Skilices**, (targmanut'yun bnagric, ar'ajabanə yev' c'anotagrut'yunnerə H. Bartikyani), Ye'r., Haykakan SSH GA hrat., 1979 **(in Armenian)**.
34. Otar agh'byurnerə Hayastani yev' hayeri masin, 11, «Arabakan agh'byurner», II, **Ibn al-Asir**, (targmanut'yun bnagric, ar'ajaban yev' c'anotagrut'yunner A. Ter-Gh'evondyani), Ye'r., Haykakan SSH GA hrat., 1981 **(in Armenian)**.
35. Patmut'yun **Matt'eosi Ur'hayecvov**, Yerusagh'em, i tparani Ar'aqelakan at'oroy S. Yakobeanc, 1869 **(in Armenian)**.
36. **Pogh'osyan G.**, Gyugh'acineri c'ortacumə yev' gyugh'aciakan sh'arzh'umnerə Hayastanum IX-XIII dd., Ye'r., Petakan hamalsarani hrat., 1956 **(in Armenian)**.
37. **Samvel Aneci yev' sh'arunakogh'ner**, Zh'amanakagrutyun (ash'xatasirut'yamb K. Mat'evosyani), Ye'r., "Nain", 2014 **(in Armenian)**.
38. **Sargisean N.**, Tegh'agrut'yunq i Poqr yev' i Mec' Hays, Venetik, i tparani Srboyn Gh'azaru, 1864 **(in Armenian)**.
39. **Step'anos Taroneci Asogh'ik**, Patmut'yun Tiezerakan, "Matenagirq Hayoc", Zh'YE hator, Zh' dar, Patmagrut'yun, girq B, Ye'r., Ye'PH hrat., 2011 **(in Armenian)**.
40. Taregirq Smbatay sparapeti, Venetik, S. Gh'azar, hratarakut'yun Haykakan baregorc'akan əndhanur miut'yan, 1959 **(in Armenian)**.
41. **Ter-Gh'evondyan A.**, Arabakan amirayut'yunnerə Bagratunyac Hayastanum, Ye'r., Haykakan SSR' GA hrat., 1965 **(in Armenian)**.
42. **Ter-Gh'evondyan A.**, Munajjim-Bash'ii XI-XII dd. ananun agh'byurə Dvini yev' Gandz'aki Sh'addadyanneri masin, "Banber Matenadarani", 1962, N 6 **(in Armenian)**.

43. **Ter-Vardanyan G., Sahakyan J., Xach'ik A.,** Arsh'aruni kat'ogh'ikosi 976 t'vakani kondakə' trvac' Darash'ambi surb Stepanos Naxavkayi vanqin, "Ejmiac'in", 2012, N 7 **(in Armenian).**
44. Tear'n **Ananiayi Hayoc kat'ogh'ikosi** yagh'ags apstambut'yann tann Agh'vanic, "Matenagirq Hayoc", Zh' hator, Zh' dar, Ant'ilyas-Libanan, Ye'PH hrat., 2009 **(in Armenian).**
45. **T'oramanyan T',** Nyut'er haykakan c''artarapetut'yan patmut'yan (ash'xatut'yunneri zh'ogh'ovac'u), h. 1, Ye'r., Armfani hrat., 1942 **(in Armenian).**
46. Vimakan taregir (kazmyac K. Kostanyanc), SPB, tparan Gitut'yanc c''emarani kayserakani, 1913 **(in Armenian).**
47. **Yakobean A.,** Matt'eos Ur'hayecu vkayut'yunə 961 t'uakanin Anin mayraqagh'ak hrch'akelu masin, "Merdz'avoryev' mijin Arev'elqi ye'rkner yev' zh'ogh'ovurdner", XXIX, Ye'r., 2014 **(in Armenian).**
48. **Yeghiazaryan A.,** Abas Bagratuni-t'agavor hayots, Ye'r., Ye'PH hrat., 2017 **(in Armenian).**
49. **Yeghiazaryan A.,** Hayoc ish'xanac ish'xanə Bagratuni ar'ajin arqaneri oroq, "Vem", 2014, N 1 **(in Armenian).**
50. «**Yovhannu kat'ogh'ikosi Drasxanakertvoy** Patmut'yun Hayoc, "Matenagirq Hayoc", Zh'A hator, Zh' dar, Patmagrutyun, Antilyas-Libanan, Ye'PH hrat., 2010 **(in Armenian).**